

Nr 3–4 2015

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2015 Årg. 34

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Susanne Haugen

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Svenbjörn Kilander, Hervor Sjödin, Peter Sköld och Hans Lindblad.

Från och med detta nummer produceras *Oknytt* av Susanne Haugen, Umeå. Till och med nr 1–2 2015 stod Claes Rosenqvist, Gigraf, för sättningen under ett stort antal år. Redaktionen tackar varmt för denna viktiga insats.

Manuskript till *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress: Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ. E-post: susanne.haugen@umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Carina Strömberg, Malgovik 172, 912 91 VILHELMINA eller carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften från 2004 200 kronor, till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden:

Bygdeå kyrka från öster.

Tryckt av Arkitektkopia, Umeå 2015

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2015

PER FRÅNBERG

Etermissbruk i 1800-talets Norrland

Reformen i brännvinslagstiftningen 1855 innebar en milstolpe i svensk alkoholpolitik, därom är de flesta bedömare överens. Reformen kom att innebära dödsstöten för husbehovsbränningen som försvarades hårdnackat av bondeståndet gentemot övriga ständer i riksdagen. Tillverkningen av brännvin koncentrerades till större enheter med modern teknologi och rationell drift. Statens möjligheter att utöva kontroll över och utöka sina inkomster av verksamheten förbättrades väsentligt när den mer svårkontrollerade husbehovsbränningen försvann.

Brännvinshandeln omstrukturerades radikalt genom ändrade förordningar, som fick långtgående konsekvenser, då den privata distributionen av brännvin, främst utminuteri och utskänkning, inskränktes och lades under kommunala och statliga myndigheters kontroll.

Intressenterna bakom reformen 1855 kan grovt indelas i två aktörskategorier: de moraliska och de humana aktörerna, som främst representerades av nykterhetsivrare från olika samhällsskikt samt företrädare för ekonomiska intressen, bland vilka tre huvudkategorier kan urskiljas: stat, kommuner och privata aktörer. Staten blev den stora vinnaren och ökade sina inkomster betydligt: År 1850 utgjorde inkomsterna från brännvinshandlingen 4 % av statens in-

komster och 1860 utgjorde inkomsterna från hanteringen 17 % av statens totala intäkter.

Det kanske viktigaste resultatet av reformerna 1855 var att förordningarna rörande tillverkning och försäljning åtskildes. Om de statsfinansiella och privata agenterna gjorde de största vinsterna på tillverkningslagarna, så blev det främst stadskommunerna som kunde dra nytta av försäljningsreformen.

I korthet innebar villkoren för försäljning av brännvin följande: Handeln delades upp i partihandel och minuthandel. Partihandeln organiserades först så att man minst måste inhandla 15 kannor (= 39,3 l) sprit, en gräns som 1885 höjdes till 250 liter. Syftet med detta var att förhindra att personer med dålig ekonomi skulle ha råd att utnyttja möjligheterna att skaffa den billigare partihandelsspriten utan att vara hänvisade till de mer kontrollerade minuthandels- och utskänkingsställena. Partihandeln skulle också bli en svår stötesten för nykterhetssträvandena eftersom man lätt, skulle det visa sig, kunde gå ihop och genom salning köpa upp ett parti brännvin och därefter dela upp spriten mellan delägarna. Detta skulle också visa sig ödesdigert och leda till ett utbrett lönnkrögeri utanför lagens ramar.¹

Den illegala handeln med alkoholhaltiga drycker samt eter- och alkoholbaserade patentmediciner fick sitt verkliga uppsving genom reformerna angående näringsfrihet 1846 och 1864 som innebar att städernas handelsprivilegier urvattnades och att handelsrättigheter utsträcktes till att även gälla landsbygden. Detta gav upphov till att en lanthandel som omfattade hela riket etablerades. Visserligen var lanthandlare förbjudna att försälja brännvin men de kunde fritt saluföra öl och vin, men många mindre laglydiga handlare

kunde för egen räkning inhandla partihandelssprit och illegalt dela upp partierna och sälja sprit i mindre kvantiteter. Hur de illegala transaktionerna kunde gå till visar ett exempel från Västerbotten där en handlare i Nordmalings socken sålde och distribuerade sprit inom ett stort område. Handlaren importerade själv spriten och sålde den över disk men ordnade också med försändelser till ett stort omland. Dessa transaktioner, som kan följas via företagets bevarade räkenskaper och korrespondens, liknade modern postorderförsäljning och föranledde att landshövdingen i femårsberättelsen 1856/60 klagade över att handlarna i Nordmaling bedrev ett omfattande lönnkrögeri.

Eter som berusningsmedel

Redan i början av 1800-talet var eter och olika eterpreparats rusgivande egenskaper välkända. Eterrus var ett inte ovanligt inslag i högreståndskretsar i metropoler som Paris och London. I societeten var det vanligt att man inmundigade den illaluktande och fräna vätskan genom att svälja preparatet i form av gelatinkapslar, s.k. *perles d'éther*, som innehöll 5–10 droppar eter. Eter kunde också sniffas, men den fräna doften uppskattades inte i de finare salongerna, där de emellertid i form av gelatinkapslar behöll förfäste som ett euforiskt medel mot bakrus. Enligt den irländske socialhistorikern K. H. Connell som skrivit en banbrytande essä om eterdrickande i Ulster användes eter som rusmedel först i högreståndskretsar, men där byttes eterdrogen mot nya, mer sofistikerade droger (opiater, kokain, morfin m.fl.). Smaken för eter spred sig sedan nedåt på den sociala

rangskalan, främst eftersom eter var en billig drog som i ringa mängder gav avsevärda berusningseffekter. I länder som Irland och Sverige där restriktioner mot och kontroll av alkohol infördes blev eter och eterpreparat billiga och effektiva substitut för whisky och brännvin.

Den framstående tyske farmaceuten, professorn och drogforskaren Louis Lewin, känd för sin studie om droger *Phantastica: Narcotics and Stimulating Drugs* har konstaterat att smaken för eter tilltog i de lägre befolkningsskikten i Ostpreussen, Ryssland och Norge när restriktioner och beskattning inom alkoholhandeln ökade och åtkomstmöjligheterna försvårades. Eterbruket stod främst att finna i lokalt avgränsade bondekulturer runt om i Europa och blev även ett stort problem i Sverige. I en intervju med etnologen Helmut Hagar som jag gjorde 1985 framkom också att etermissbruket under mellankrigstiden var ett frekvent och skadligt ersättningsmedel för alkohol i Baltikum.

Eter framställs av destillerad alkohol som behandlas med svavelsyra och har därför en oangenäm smak och lukt. I början intog missbrukarna förmodligen ren eter (*eter purus*), men då eterens kokpunkt ligger nära människans kroppstemperatur framkallade intaget ofta våldsamma uppkastningar. För att mildra de häftiga reaktionerna sköljde eterdrickaren först munnen med kallt vatten som också svaldes ned för att avkyla magsäcken. Därefter intogs eterdosen åtföljd av en ny klunk kallvatten. Både Connell och Lewis noterar också att eterinhalering gav en avsevärd berusningseffekt.

Connell konstaterar att en vanlig dos eter för en kvinnlig brukare var en tesked. För män var vanliga doser en dessertsked upp till en äggkopp. En svår missbrukare kunde

tåla så mycket som ett vinglas – en mängd som låg mycket nära dödlig dos.²

Eterpreparat och våld

I länsmannen i Delsbos protokoll över polisförhör 1860–1970 med en ökad buse kallad *Sven Brännvin* framkommer att denne hade försökt våldta en kaféidkerska, och när han av polis avhysts från kaféet hade han drivit omkring och anklagades för att ha bränt ned två lador. Sven berättade själv att han därefter somnat i en backe och ”att han efter att framemot tretiden på morgonen hafva vaknat förtärt några flaskor salubrin, som han haft med sig” och att han sedan träffat en kumpan och att de två sovit över i en drängstuga. På morgonen hade de förgäves sökt något att dricka och därefter strukit omkring i byn där de underhållit ruset genom att dricka salubrin till omkring klockan fem då de fick två liter brännvin från Hudiksvall.

Ur samma källa framgår att salubrin var ett vanligt och våldsframkallande berusningsmedel som förorsakade mycket lidande. En arbetare som hade knivskurit en omtyckt yngling berättade att han dessförinnan ”i handlanden Anders Anderssons filial i Glombo tillhandlat sig 2 fl. salubrin, hvilkas innehåll han hållt på en tom literflaska och uppblandat med lika mycket vatten” därefter hade han och några kumpaner fortsatt att dricka stora mängder salubrin och sedan hade han knivhuggit ynglingen som han träffade på landsvägen.³

Kombinationen av eter och alkohol i patentmedicinerna kan knappast vara något att rekommendera, speciellt inte i

de starka koncentrationer som det var frågan om under 1800-talet. Eterruset kan också bli fruktansvärt och ur många synpunkter är det att betrakta som abnormt. Ofta blev den berusade både våldsam, vildsint och våldsbenägen – egenskaper som i USA utnyttjades av den tidens nöjesindustri, som inte var särskilt sofistikerad. En av de mest kända cirkusarna därstädes plögade kalla ned några åskådare i manegen där de fick inmundiga eterdroger: Behållningen för publiken bestod i att få betrakta hur dessa individer mycket snabbt genomgick ett förvandlingsnummer – en veritabel dr Jekyll och Mr Hyde-akt inför deras ögon. De berusades ursinne och raseri och nådde snabbt kokpunkten, men samtidigt innebar det starka ruset att de blev vanmäktiga och inte förmådde, även om de försökte, få utlopp för sina aggressioner eftersom berusningen var så total. Det senare momentet utgjorde förmodligen det komiska inslaget som fick auditoriet att vrida sig av skratt.

Att dricka ren eter och starka eterblandningar kunde också vara förenat med direkt livsfara och då inte bara i samband med överdosering. Connell konstaterar att den största vådan var rökning i samband med eterförtäring, vilket snabbt kunde leda till allvarliga skador och i värsta fall till döden då eter blandad med luft är en mycket explosiv mixtur.

I Ströms socken i Jämtland hölls 1915 polisförhör med en arrendator som från apoteket i Strömsund brukade inköpa stora mängder eterhaltiga patentmediciner. Av protokollet framgår att denne under 15 års tid köpt droppar för uppskattningsvis 5 000 kr under en period av 15 år. Dropparna, bl.a. Hoffmans droppar, var, påstod han, de enda rusmedel han plögade förtära. Av förhørsprotokollen framgår också

att apotekarna i Strömsund, mot bättre vetande, okontrollerat prånglade ut dropparna i en omfattning som ledde till ett oacceptabelt fylleri, särskilt under helger och i samband med marknader då människor från omlandet samlades i samhället. Till slut blev situationen så allvarlig att apotekarna blev ställda inför rätta och bötfälldes. Mats Göransson, som skrivit om missbruket i Ström, konstaterar att först då de missbrukade preparaten receptbelades avtog problemen. Han konstaterar dock andra preparat, som eau de cologne, hårvatten och Lyptol m.fl. i stället blev populära. Uppfinningsrikedomen var därvidlag mycket stor.

Martin Sandin, som studerat lönnkrögeri och rusdrycksmisbruk i Malmfälten, har också han kunnat konstatera att droppkrögeriet även där var ett mycket bekymmersamt och skadligt komplement till den illegala alkoholhanteringen, främst lönnkrögeriet, som florerade i de norrbottniska gruvsamhällena under uppbyggnadsfasen: Man förvånades allmänt över att en stor del av befolkningen köade utanför apoteket. Apotekarens extraknäck uppmärksammades dock och gisslades givetvis med inte så lite ironi⁴:

och så snälla och vänliga människor dessa, som så innerligt gärna mot bra betalning vilja kurerat mänskligheten. Att folk är hårt ansatt av reumatism och andra plågor bevisas därav, att många personer angripas så illa att de inte kunna sitta still i järnvägsvagnarna utan då plågorna komma, hoppa de upp och ner och slå mot kupéfönstren så att dessa trilla ut. Bänkar och hyllor ramponeras av deras krampaktiga grepp, och detta trots flitigt användande av olika slags medicin.

Sandin konstaterar också att droppkrögeriet med Riga balsam, Hoffmans droppar och nervdroppar utgjorde ett frekvent surrogat för alkohol.

Riksdagsdebatten om etermissbruket 1875

Till 1875 års riksdag hade ledamoten och sågverksägaren i Vittjärv Pehr Nilsson inlämnat en motion som ifrågasatte apotekens rätt att till allmänheten fritt försälja sprit- och eterhaltiga patentmediciner. Nilsson var särskilt oroad över det ökade missbruket av Hoffmans droppar som innehöll en del eter och tre delar koncentrerad sprit (91 %). Dropparna salufördes inte bara av apoteken utan även ofta genom lanthandeln, som illegalt försåg allmänheten med drogen. Pehr Nilsson konstaterade i sitt anförande i riksdagen:

Det synes som denna rusdryck skulle komma att öfverträffa alla föregående begagnade rusdrycker med sina demoraliserande verkningar för vårt slägte, emedan denna rusdryck synes vara lika begärlig för kvinnan som mannen.

När frågan om recepttvång för eter- och sprithaltiga preparat i anknytning till Nilssons motion blev en riksdagsangelägenhet lyftes problematiken för en kort period ut ur provinsialläkarnas rapporter och fick en mer allmängiltig karaktär i och med att man diskuterade huruvida det var möjligt att lagstiftningsvägen förhindra apoteken att till allmänheten utlämna patentmediciner, och då särskilt

Hoffmanns droppar, som kunde befaras befordra rus och dryckenskap.

En livlig diskussion utbröt då andra kammarens tillfälliga utskott nr. 2 fann Nilssons motion särskilt beaktansvärd och utskottet ville utifrån motionen anmoda Kungl. Maj:t att lagstiftningsvägen förhindra apoteken att till allmänheten utlämna patentmediciner och då särskilt Hoffmanns droppar om det inte sker i medicinskt syfte utan endast befordrar rus och dryckenskap.

Av diskussionerna framgår att avslöjandena om missbruk kom som en överraskning för många av kammarens ledamöter, och även riksdagsmän från Götaland och Svealand kunde vittna om ett utbrett missbruk av droppar i deras hemtrakter. Vidare framkom att eterpreparaten ofta användes för att förstärka de rusgivande effekterna av i första hand öl och vin. Droppkrögeri var också vanligt förekommande vid marknader. Ringlande köer av marknadsbesökare sökte sig då till apoteken och eterdimmorna hängde ofta tunga över marknadsplatserna.

Några talare som yttrade sig om missbruket av eterhaltiga preparat i de norrländska länen påpekade "att de [dropparna] kringspidas genom gårdfarihandlande i dessa orter. Dessa hafva sådana droppar icke kanntals, utan kaggtals samt gå omkring från gård till gård och försälja dem". Man diskuterade också möjligheterna att helt förbjuda dropparna men kom till slutsatsen att de som syslade med dropphandel endast behövde byta namn på dropparna.

Diskussionerna som visade att missbruket av eterpreparaten var vida utbrett och förenat med allvarliga konsekvenser för missbrukarna och deras familjer innebar att

flera av kammarens ledamöter ville återremittera ärendet till utskottet för en förnyad utredning, som skulle ligga till grund för en skrivelse till Kungl. Maj:t i ärendet. Mot detta vände sig apotekarrepresentanter i riksdagen, och apotekaren Bo Santesson från Halland ansåg att detta var ett misstroendevotum riktat mot hela hans yrkeskår. Han ansåg att missbruket var en följd av att mindre nogräknade personer prånglade ut dropparna och att det var mot dessa som lagstiftningsåtgärder borde riktas. Santesson yrkade därför avslag och fick även stöd av en del nykterhetsvänner i kammaren. Deras motivering var att droppkrögeriet måste betecknas som obetydligt i jämförelse med den illegala brännvinsflod som sköljde över landet i form av lönnkrögeri och handel med falska viner. Samhällets resurser borde därför koncentreras på att lösa alkoholfrågan. Några ledamöter ville lösa problemet med att införa särslagstiftning i frågan för Norrland där man ansåg att missbruket var störst utbrett.

Återremitteringsförslaget segrade dock och i det nya utskottsutlåtandes konstaterades klart och entydigt att riksdagen måtte hemställa hos Kungl. Maj:t om en strängare lagstiftning gällande eter- och sprithaltiga preparat. Denna gång blev debatten i kammaren mindre hetsig och endast ett fåtal röster höjdes mot att skärpa restriktionerna.

Den främsta anledningen och källan till detta var provinsialläkarnas årsrapporter som flitigt citerades, men även flera riksdagsmän kunde vittna om ett icke tolererbart missbruk av droppar i deras hemtrakter.

Den nya lagen stadgade att rätten att försälja eterhaltiga preparat endast tillkom apoteksföreståndare, och

Utan läkares recept må varken [...] omförmälda eller andra läkemedel, som innehålla brännvin eller sprit försäljas eller eljest utlemnas, så vida anledning förekommer att antaga, att desamma äro ämnade att såsom rusgivande medel användas.⁵

Läkarrepresentanterna i riksdagen hade, därest recepttvång inte infördes, velat införa maximigränser för försäljning till enskild person. Några sådana stadfästes dock inte.

Lagen kom alltså inte att rikta sig mot apotekarna, som endast fick rekommendationer att iaktta återhållsamhet när det gällde handeln med sprit- och eterhaltiga patentmediciner. Udden var i stället vänd mot lanthandlare och andra som illegalt saluförde preparaten. Dessa hade tidigare endast kunnat fällas för olaga brännvinshandel och låga viten, men kunde nu ådömas betydligt högre böter.

Förordningen ger ett klart uttryck för den uppfattning som framfördes i och präglades av Apotekarsocietetens direktion skrivelse till Sundhetskollegium som infortrat societetens yttrande. Direktionen motsatte sig här alla inskränkningar i apotekens rätt att sälja preparaten. Vidare uttalade direktionen fullt förtroende för att den enskilde apotekaren själv kunde sålla agnarna från vetet.

Det är dock tveksamt om så var fallet. I det tidigare exemplet från Strömsund blev apotekarna 1914 ställda inför rätta och bötfälldes. Mot apotekarna talade att de sålt droppar av olika slag, bl.a. s.k. slagvatten och rödbäsk, till personer där de måste ha insett att preparaten skulle användas i berusningssyfte. Vittnen hade iakttagit hur arbetare turats om att köpa droppar som de sedan förtärde i närheten av apoteket.

Mats Göransson, som studerat droppkrögeriet och rättegången mot apotekarna i Strömsund, har i sin beskrivning av rättegången observerat att ett av vittnena berättade att trafiken till apoteket var särskilt livlig på söndagar och helgdagar då bryggeriet höll stängt. Enda möjligheten att komma i åtnjutande av rusmedel var då apoteket som höll jouröppet under helgerna.

Andra vittnen hävdade att man kunde köpa droppar flera gånger samma dag och att droppar även utlämnades till minderåriga. Enligt Strömsunds tidning hade ortens polis meddelat "att det är på ölsyltor och apotek som fylleristerna får sin spirituosa och att droppar säljs på apoteken "utan censur".

Eter och eterpreparat som avvänjningsmedel

I Connells studie av eterdrickandet i Irland framgår också att eterpreparaten tidigt fick ett annat användningsområde, nämligen som medel vid avvänjning av alkoholister. I Ulster var det inte ovanligt att alkoholister på inrådan av läkare rekommenderades och övergick till eterpreparat. I Sverige laborerade den välkände alkoholläkaren Magnus Huss med eter och eterpreparat på många av sina patienter. Det framgår tydligt av de olika vårdjournaler som han citerar och refererar till i sitt berömda och banbrytande verk *Alcoholismus chronicus* (1849–1851). Huss omnämner 1849 ett fall där en sjökaptan använt Hoffmanns droppar i samband med sprit. Kaptanen använde sig av dropparna för att dämpa ångest och oro efter alkoholförtäring. De fungerade alltså som återställare. Huss förvånade sig över de höga

doserna – en matsked åt gången som mannen inmundigade. Tilläggas bör att Huss i sina behandlingsmetoder även begagnade sig av andra alkoholhaltiga preparat: både finkel och absint. Även Louis Lewin omnämner att eter användes som avvänjningssubstitut för alkohol. Han konstaterar också att eter och eterpreparat ofta nyttjades av kvinnor som substitut då det inte var passande och de inte förmådde dricka rusgivande mängder alkohol – alkoholförtäring betraktades också stigmatiserande för kvinnor, men den lilla mängd "perles d'éther" som gav samma effekt kunde tolereras. Lewin förvånas också över hur stor daglig dos av eter som de franska kemisterna Boquet och Rouelle konsumerade: $\frac{1}{2}$ –1 l om dagen.⁶

Eterbrukets omfattning i Sverige

Den viktigaste källan till hur och var eter och eterhaltiga patentmediciner missbrukades i Sverige utgörs främst av provinsialläkarnas rapporter. Det har tidigare nämnts att det främst var i Norrland som dessa droger hade en god marknad och anledningen till denna geografiska avgränsning står främst att finna i det faktum att landskommunerna i norr i mycket stor omfattning utnyttjade den kommunala vetorätten för att förhindra utskänkning och utminuterung av alkoholhaltiga drycker och då främst folkdrycken brännvin. Dessutom var hela lappmarken – i stort sett hela norra Norrlands inland – under brännvinsförbud. Lappmarksförbudet upphävdes först 1898. I landskapen Jämtland och Härjedalen, som konstituerar Jämtlands län, var alla krogar med ständiga rättigheter och rätt att bedriva minuthandel koncentrerad till residensstaden Östersund

och situationen var, som vi senare skall se, likartad i hela landsändan.

Efter 1866 fick brännvin inte heller säljas fritt från apoteken. Sprit fick inte heller utlämnas utan recept från läkare. Däremot berördes inte de alkoholhaltiga preparat som inte innehöll andra receptbelagda droger eller ämnen som var giftmärkta i farmakopéerna. Hoffmanns droppar och andra patentmediciner kunde därför fritt saluföras på apoteken. Den föga smickrande benämningen "droppkrögeri" åsyftar missförhållandena vid apotekens hantering av de eter- och alkoholhaltiga preparaten.

Provinsiälläkaren P. Åström i Härjedalen gav 1870 en ingående beskrivning av hur handeln med och bruket av dropparna gick till inom hans distrikt. I sin ämbetsberättelse inledde han med att konstatera att "herjeådalingen" var starkt begiven på rusdrycker och att det i dessa trakter inte innebar någon skam att dricka sig berusad. Att göra det kallades "att vara lustig". Åström skrev vidare:

Har man ej brännvin så super man annat, som eger förmågan att berusa. Jag vill framför allt här framhålla folkets vana att berusa sig med Hoffmanns droppar, Halls droppar, samt så kallade 'hjärtstärkande', hvarunder man lär förstå Tinctura lavendulæ aromatica (98 % ren alkohol). Man lär också någon gång uppblanda Hoffmanns droppar med vatten, men vanligen drickas de oblandade, alldeles som brännvin. Man har sin lilla flaska med sig i fickan och tager sig en klunk efter behag som dock ökas med klunkarne. Ofta blandas dessa droppar i kaffe, hvilken blandning går under namnet 'kask'. I brist på an-

nat lär man för samma anledning begagna eau de cologne. Då folket kommer till städerna lär det ej försumma taga en större eller mindre mängd droppar med sig hem. Ja, man har från flere håll sagt mig att det ej blott lär vara stopvis eller kannevis, som en och annan köper utan helas ankare, som de i apoteken erhålla, och som de sedan i hembygden utminutera. Det skall hufvudsakligen vara Jemtlänningar, som drifva denna handel i stor skala...⁷

Bristen på brännvin föranledde befolkningen att ta till andra medel för att stilla sitt rusbegär. Apoteken utgjorde i detta läge en reservresurs, och de eter- och sprithaltiga preparaten blev ett lämpligt surrogat. Långa avstånd och besvärliga transporter inverkade också på att preparaten blev begärliga, då de i fråga om ruseffekt måste ha vida överträffat det vanliga 40-procentiga brännvinet.

Det var emellertid inte endast apotekare som tillhandahöll allmänheten med rusmedel. Lanthandlare och gårdafarihandlare skötte en stor del av distributionen och de förstod väl att slå mynt av dropparna. Landshövdingen i Östersund fick 1876 emotta en protestskrivelse från 99 kvinnor i Sveg i Härjedalen. Kvinnorna och ett antal ståndspersoner, bl.a. kyrkoherden och kronolänsmannen ondgjorde sig över att handelsbodarna i trakten utvecklats till veritabla langarnästen "där utom öl och win, Hoffmanns droppar utskänktes kannevis". Protestskrivelsen föranledde landshövdingen att verkställa en ambitiöst upplagd undersökning. Utredningen rann dock ut i sanden sedan en av länsmännen i Sveg gjort allt för att ta udden av kvinnornas argument. Historien ventilerades dock flitigt i pressen och den slag-

färdige länsmannen gjorde följande raljerande, poetiska betraktelse över skrivelsen:

Se till hvarje qvinnas,
 hustrus, fjösas hus!
 Våra män befinnas
 uti dagligt rus
 under natten duga
 de till ingenting
 domna som en fluga
 se'n hon surrat kring
 Konung dig förbarma
 Var oss nådelig; hör och hjälp oss arma!⁸

Den gode länsmannen i Alsen saknade säkerligen vetskap om att eterpreparaten, av noblessen i Paris användes som afrodisiaka. Det må vara hur som helst med den saken, bland allmogen i Sveg hade dropparna tydligen en kraftigt motsatt effekt.

Enligt läkarrapporterna från Norrland, under perioden 1860–1880, framgår att en stor del av läkarna ansåg att brännvinsbruket var på retur, men att kaffeförbrukning och missbruk av patentmediciner var i tilltagande.

Från Ockelbo i Gästrikland meddelade provinsialläkaren 1851 att brännvinsbruket nu befann sig på en tolerabel nivå, mycket tack vare den religiösa väckelsen och inomkyrkligt läseri, men han konstaterade även att:

Läsare avhålla sig vanligen från Bränvin, men hafva – hvilket äfven lärer vara fallet i det nordligaste Sverige – skaffat sig surrogat uti Hoffmanns droppar. –

Vid högtidligare tillfällen bjudes Sådant i stället för bränvin, och äfven i samqväm med qvinnor utgöra de stundom en del af trakteringen, på så sätt att de serveras med socker, som indränktes därmed. De finnas nästan i hvarje hus och synas dessutom utgöra en universalmedicin. De äro visst af den styrka som farmakopéen föreskrifver, emedan de i parti säljes till 2 riksdaler banco per kanna på apoteket i Gävle.⁹

De läkare, som protesterade mot missbruket, var att det också spreds bland kvinnorna – en grupp som när det gällde alkoholkonsumtion föga låtit tala om sig. Det framgår också att droppkrögarna, både apotekare och andra, inte alltid saluförde de patenterade recepten.

Hur stor den illegala marknaden var går inte nöjaktigt att besvara, men utifrån riksdagsdebatter och läkarrapporter kan på goda grunder antas att många lanthandlare och mindre nogräknade affärsmän gjorde goda vinster på handeln med hemgjorda eller uppblandade droppar.

Droppkrögeriet väckte inte heller samma anstöt hos nykteristerna som lönnkrögeriet med sprit och viner. Brännvinsdraken var den onde fienden som med alla medel måste bekämpas. Läsarna i Ockelbo försmådde spriten men såg inget ont i att ta dropparna. Connell konstaterar också att abstinenter i Ulster ofta begagnade eterpreparat. Man kunde av andedräkten avgöra till vilket trossamfund en person tillhörde. I Sverige finns även sena exempel på hur droppmissbruk förekommit i religiösa extatiska sekter bl.a. korpelärelsen i Tornedalen under 1930-talet.

Fortsatt missbruk

Torsten Thunberg, expert vid nykterhetskommitténs 1916, har i sin bedömning av riksdagsdebatten 1875 pekat på den rivalitet som rådde mellan läkare och apotekare. Thunberg menade att många som deltog i debatterna misstänkte att läkarna arbetade för att vägen till apoteksvarorna skulle gå genom läkarrecept, vilket skulle fördyra varorna och ge läkarna goda biinkomster. Varje sådan reglering stred mot den allt mer omfattande frihandelsdoktrinen och tron på det fria marknadssamhället. Apotekarna kunde därför misstänkliggöra läkarnas motiv och tysta den allvarligaste kritiken.

Utvecklingen efter 1875 skulle också visa att lagstiftningen som omgärdade handeln med patentmedicinerna var otillräcklig och att missbruket ingalunda var på retur. Provinsialläkarnas protester växte och motstånd kom även från andra grupper, som präster och kronofogdar, som, i sina ämbetsberättelser, ondgjorde sig över missförhållandena.

I Norrland, speciellt i Malmfälten, där missbruket var vida utbrett och där även ett omfattande lönnkrögeri med partihandelssprit och droppmissbruk florerade vid sekelskiftet 1900 blev den folkliga reaktionen mot missförhållandena så kraftig att landshövdingen i Norrbotten fann sig föranlåten att verkställa en omfattande utredning 1914–1915. I Malmberget hade efter sed från kampen mot lönnkrögarna ett folkmöte konstituerat sig för att om nödvändigt ta lagen i egna händer. I tidningen *Norrskensflamman* fick de ett språkrör som med skärpa vände sig mot det hänsynslösa droppkrögeriet.

Ungefär samtidigt inskred myndigheterna mot apotekare i Los, Hälsingland, där situationen betraktades som så allvarlig att åtal väcktes. Hur svårt det var att på juridisk bas få till stånd fällande domar mot apotekare, framgår av ett tidigare mål i lappmarken mot en föreståndare som 1895 sålde Hoffmanns droppar kannvis:

Lappmarksfolket inställde sig på apoteket medhavande tomma kaggar. Hoffmanns droppar såldes till vem som helst när som helst även av föreståndarens hustru och piga m m — Denne dömdes av häradsrätten men frikändes av hovrätten¹⁰

Föreståndaren kunde inte fällas, menade hovrätten, då han inte kunde veta om dropparna skulle användas som rusgivande medel.

Samtidigt spreds också via den övriga handeln nya eterbemängda preparat, som salubrin, vilka inte var avsedda för invärtes bruk. Sniffning förekom även, särskilt bland ungdomsgrupper.

Medicinalstyrelsen reagerade långsamt, men 1907 anmodade man provinsialläkarna i norrlandslänen att utreda missbrukets omfattning.

Från Norrbotten meddelades att en omfattande dropphandel, som påkallade åtgärder, var av nöden. Förste provinsialläkaren i Västerbotten rapporterade även han att ett omfattande missbruk förekom och han indelade därför apoteken i tre kategorier utifrån den relativa spritåtgången. Han konstaterade att eterpreparaten utgjorde nio procent av apotekens totalomsättning i länet och att siffran var betydligt högre i tredje klassen apotek.

Från Jämtland berättades angående konsumtionen av droppar att "80 à 90 % ändamålet var berusning och att dropphandeln vore en alldaglig företeelse och ett djupt inrotat, hävdvunnet ont."¹¹

Läkarna i Västernorrland menade att missbruket av eter- och alkoholhaltiga preparat var på tillbakagång, och att en utväg att stävja missbruk var att förbjuda dem då de bedömdes som obehövligen som mediciner och skadliga som berusningsmedel.

Dessa två konstateranden ger en klar belysning av problematiken. Klagomål över det illegala missbruket hade pågått under ett halvt sekel utan att nämnvärda åtgärder emot vidtagits.

Läkare och seriösa apotekare blev dock med tiden övertygade om att eter- och sprittinkturen saknade medicinskt berättigande. Eterberusning var i många fall våldsframkallande och intensiv och skadlig för såväl användare som deras omgivning.

Den ekonomiska faktorn – många apotekare ansåg att de inte kunde fortsätta sin verksamhet om den lönsamma dropphandeln inskränktes – åberopades flitigt av Apotekarsocieteten.

När det gällde eter som berusningsmedel, dryftade läkarna själva rusets skadlighet, dvs. förändringar i sinnelag och våldsamhet som komponenter i russionen.

Hela debatten om huruvida patentmedicinerna var skadliga präglades av en påtaglig tveohagsenhet som även är märkbar i expertorganens Sundhetskollegiets och Apotekarsocietetens agerande.

Mot en preventiv lagstiftning

Problematiken skapades först i samband med den nya förbudsorienterade nykterhetsrörelsens framväxt. I samband med utbyggnaden av alkoholrestriktionerna under 1910-talet, blev även patentmedicinerna som surrogat för brännvin, föremål för Nykterhetskommitténs och Kontrollstyrelsens – organ som dominerades av nykterhetsvänner – intresse.

Dessa instanser kunde inte tolerera att missbruket fortlevde. Läkarna fick nu även bundsförvanter i sina strävanden efter en mer restriktiv lagstiftning.

Apotekarsocieteten sökte sin vana trogen att minimera problemen och vände sig emot de tankar om restriktioner som framfördes av Nykterhetskommittén. Den här gången var emellertid motståndet allt för kompakt och då frågan om de eter- och sprithaltiga preparaten kopplades samman övriga alkoholrestriktioner klingade apotekarnas protester för döva öron.

Den första juli 1918 ersattes äntligen 1876 års och patentmedicinernas styrka reducerades avsevärt och belades i de flesta fall med recepttvång.

Sammanfattning

Missbruket av eter- och sprithaltiga patentmediciner var under 1800-talets andra hälft och i början av 1900-talet omfattande. Problematiken skymdes länge av den allt överskuggande alkoholdebatten. Provinsialläkarna krävde

förgäves reformer, men varken dessa eller Pehr Nilssons och senare motioner vann tillräckligt gehör för relevanta lagändringar. Missbruket var också huvudsakligen lokaliserat till landets periferi och till de obesuttna befolknings-skikten, vilket gjorde att det lättare kunde negligeras.

Apotekarna hade betydande ekonomiska intressen i preparathandeln och de var därför skeptiska till reformer som kunde äventyra deras privilegier.

Käll- och litteraturförteckning

- Connell, K. H., *Irish Peasant Society. Four Historical Essays*, Oxford 1968.
- Frånberg, Per, "Den svenska supen", i *Kettil Bruun – Per Frånberg. Den svenska supen. En historia om brännvin Bratt och Byråkrati*. Stockholm 1985.
- Frånberg, Per, "I eterdimmorna – Om ett bortglömt missbruk", i *Alkoholpolitik. Tidskrift för nordisk alkoholforskning* 1986:3.
- Frånberg, Per, "Bluddervin och eter. En studie i alkoholpolitik och norrländska dryckesvanor", i *Historia nu. 18 umeåforskare om det förflutna. En vänbok till Kerstin Strömberg-Back*, Umeå 1988.
- Frånberg, Per, "Droppkrögeriet i Norrland under 1800-talet", i *Spiritus Skriftserie från Vin och Sprithistoriska Museet* 1999:1.
- Göranson, Mats, "Alkoholbruket i Ströms Socken 1880–1920 – en studie av alkoholpolitiken och dess följder lokalt". Opublicerad C-uppsats vid Institutionen för historia, Umeå universitet, Umeå 1988.
- Lewin, Louis, *Phantastica: Narcotic and Stimulating Drugs. Their Use and Abuse*, London 1931.
- Länsmannen i Delsbo arkiv. Protokoll över polisförhör 1860 – 1917 A:1:1 prot.10/10 1914 samt ibid. 11–12/9 1916.

Mattsson, Lill, "Brännvinshandel och lönnkrogar i Jämtlands län under senare hälften av 1800-talet". C-uppsats vid Institutionen för historia, Umeå universitet, Umeå 1983.

Sandin, Martin, "Brännvinshandeln i Malmfälten 1890–1905". Opublicerad C-uppsats vid Institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet, Umeå 1985.

Sandin, Martin, "Bland Partihandelsgrossörer och lönnkrögare", i *Alkoholpolitik. Tidskrift för nordisk alkoholforskning* 1987:4.

Intervju med etnologen Helmut Hagar och ett särskilt tack till historikern Anna Prestjan som frikostigt delat med sig av excerpter angående etermissbruk i Sveg.

Noter

- ¹ Per Frånberg, "Den svenska supen", i *Den svenska supen. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati.* red. Kettel Bruun & Per Frånberg, 1985, s. 13–30.
- ² Per Frånberg, "I eterdimmorna – om ett bortglömt missbruk", i *Alkoholpolitik, Tidskrift för nordisk alkoholforskning*, Helsinki 1986:3, s. 113–121.
- ³ Länsmannen i Delsbo arkiv. Protokoll över polisförhör 1860 – 1917 A:1:1 prot.10/10 1914 samt ibid. 11–12/9 1916.
- ⁴ Martin Sandin, "Brännvinshandeln i Malmfälten 1890–1905", Opublicerad C-uppsats vid Institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet, Umeå 1985, s. 27.
- ⁵ Citerat i Frånberg 1963, s. 117.
- ⁶ Louis Lewin, *Phantastica: Narcotic and Stimulating Drugs. Their Use and Abuse*, London 1931, s. 167.
- ⁷ Per Frånberg, "Droppkrögeriet i Norrland under 1800-talet", i *Spiritus Skriftserie från Vin och Sprithistoriska Museet*, 1999:1, s. 43.
- ⁸ Frånberg 1986, s. 115.
- ⁹ Frånberg 1999, s. 46.

- ¹⁰ Martin Sandin, "Brännvinshandeln i Malmfälten 1890–1905". Opublicerad C-uppsats vid Institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet, Umeå 1985.
- ¹¹ Citerat i Frånberg 1986, s. 118.

THOMAS ROSÉN

Ett stycke västerbottnisk krigshistoria på ryska

Vid det nordöstra hörnet av Bygdeås medeltida stenkyrka står en gravsten – eller rättare sagt en kopia av en gravsten – rest över en rysk officer som stupade i slaget vid Sävar 1809.¹ Striderna vid Sävar och Ratan utgjorde ett av de avslutande kapitlen i 1808–09 års krig, även känt som finska kriget.²

År 2004 skrev jag själv i militärtolkföreningens medlemsblad en kort artikel³ som i huvudsak behandlade språket på gravstenen på Bygdeå kyrkogård.⁴ Uppgifter hämtade ur denna artikel har sedan dess förts vidare på Internet.⁵ Eftersom det tycks föreligga ett visst intresse för stenen och dess text, finner jag det som motiverat att än en gång ta upp ämnet.

Textens skapare avsåg att skriva följande:⁶

Здесь лежить/ тѣло Генераль/маіора икова/лера
семена сте/панова Сына/ Готовцова ко/торои
убить/ на полѣ сраженія/ бывшаго проти/ву
шведскихъ/ войскъ 1809го года/ августа 7го числа/
при селеніи це/феръ житія его/ было 40 летъ 7/
месяцовъ 7 дни

På originalet finns inga skiljetecken, men om sådana sätts in blir resultatet detta i översättning till modern svenska:

Här ligger kroppen av generalmajoren och riddaren Semjon Stepans son Gotovtsov, vilken dödades på slagfältet i strid mot svenska trupper år 1809, den 7^e augusti, vid orten Sävar. Hans liv var 40 år, 7 månader, 7 dagar.

Rent språkligt visar texten på Bygdeåstenen tydliga tecken på att vara författad av en någorlunda bildad rysktalande person. Texten är lite byråkratisk till stilen och i summeringen av Gotovtsevs⁸ ålder har författaren valt det högtidliga, religiöst präglade ordet *zjitije* 'liv', i stället för det vanliga ryska *zjizn'* 'd:o'. Texten uppvisar några smärre och typiskt ryska stavfel. Textens skapare är heller inte helt konsekvent i sitt bruk av stor och liten bokstav, något som inte var ovanligt vid tiden.

I litteraturen förekommer några äldre förslag till översättning av stenens text. Den tidigaste som jag har påträffat finns i en kort artikel av Leonard Bygdén och lyder, enligt författarens egna ord, "ungefärligen" så här:

Här vilar kroppen af Generalmajoren och riddaren Semen Stefanofs son Gotofsof, hvilken dödades på slagfältet, som stod mot de svenska härarna år 1809 den till talet 7:e Augusti vid byn Säfvar. Hans lefnad var 40 år 7 månader 7 dagar.⁹

Bror E. Johannesson publicerade 1959 en i flera avseenden förbättrad version:

Här vilar stoftet av generalmajoren och riddaren Si-meon Stefanowitsch Gotoftsoff, vilken stupade på slagfältet under den strid som ägde rum mot svenska härarne 1809 den 7:e augusti vid byn Sävar.¹⁰

En tredje version publicerades av Sven-Olof Hägglund 2001, men denna är inte en självständig översättning. Namnformer och formuleringar visar att den bygger på översättningen i Bygdéns artikel:

Här vilar kroppen av Generalmajoren och riddaren Semen Stefanofs son Gotofsof, vilken dödades på slagfältet, som stod mot de svenska härarna den 7 augusti 1809 vid Sävar. Han blev 40 år, 7 månader och 7 dagar.¹¹

Min egen översättning från 2004 löd såhär:

Här vilar stoftet av generalmajoren och riddaren Semjon Stepanovitj Gotovtsov som dödades på slagfältet mot de svenska trupperna år 1809, den 7 augusti, vid orten Sävar. Hans liv var 40 år, 7 månader, 7 dagar.¹²

Ingen av de tidigare översättningarna är optimal och jag vill därför rekommendera läsaren min nyöversättning som finns i början av den här artikeln.

Förutom att reda ut stenens text, kan det också vara på sin plats att kort gå igenom dess historiska bakgrund. Den sten som för närvarande står på Bygdeå kyrkogård är alltså

en modern kopia. Originallet förvaras i klockstapeln strax intill.¹³

Bygdeå kyrka från öster. Foto via Wikimedia Commons. Foto: Jopparn.

Förutom Bygdéns, Johannessons och Häggglunds korta notiser om stenen, samt min artikel från 2004, finns mycket lite information på svenska om den person som vilar i graven. Bygdén själv saknade helt information när han skrev sin artikel: "Tyvärr har jag ej för närvarande kunnat om denna höge ryska militär förskaffa mig några närmare upplysningar".¹⁴

Ehrnfred Gravallius nämner att en icke namngiven rysk general begravts vid Bygdeå kyrka och att "75 Rubler lem-

nade åt Pastor derstädes för att på nämnde Generals griftsten låta rista en lämpelig inscription" [efter berättelse].¹⁵ Johannesson beskriver samma episod, men något annorlunda. Pengasumman är densamma, medan mottagaren inte är pastorn, utan "adjunkten Widemark i Bygdeå".¹⁶ Johannesson redovisar inte exakt varifrån dessa uppgifter kommer, men nämner i samma textavsnitt "Danilefskis berättelser", dock utan att närmare precisera denna källa. Även Sune Zachrisson hänvisar till "ryska historieskrivaren Danilefski", men inte heller han tar upp denna källa i sin bibliografi.¹⁷ Enligt Zachrisson/Danilefski ledde "Gotoftsoff" ett ryskt bajonettanfall mot svenskarna i Sävar, något som "kostade honom livet". Zachrisson fortsätter: "Liket medfördes av svenskarnas [sic!] till Bygdeå kyrkogård där det begrovs. En enkel sten med rysk inskrift [sic!] sattes upp av adjunkten Widenmark som härför hade erhållit erhållit 75 rubel av Gotoftsoffs officerare".¹⁸

Den "ryska historieskrivaren Danilefski" som Johannesson och Zachrisson nämner är militärhistorikern Aleksandr Michajlovskij-Danilevskij, författare till en rad verk om Rysslands militära operationer under Napoleonkrigen. Hans *Beskrifning öfver finska kriget* utkom på svenska år 1850. Ursprungsversionen på ryska hade utkommit knappt tio år dessförinnan. Översättningen till svenska överensstämmer väl med det ryska originalet.¹⁹ Skildringen av Gotovtsevs död är kortfattad. Som regementschef anhöll Gotovtsev i ett trängt läge hos generalen greve Kamenskij om att personligen att få leda grenadjärbataljonen av sitt regemente i ett bajonettanfall mot de svenska trupperna. Begäran beviljades och utgången blev, som vi kan konstatera, dödlig.²⁰ En jämförelse av personnamnen i Johannessons

och Zachrissons framställningar visar att *Beskrifning öfver finska kriget* sannolikt har varit deras främsta källa.

Den adjunkt Widemark som Johannesson tar upp, och som Zachrisson kallar *Widenmark*, är pastorsadjunkten Isak Daniel Widenmark (1778–1820), verksam i Bygdeå åren 1804–1816.²¹ En intressant, men tyvärr obelagd, uppgift som Zachrisson för fram, är att det var svenskarna som förde den döde ryske generalen till Bygdeå. Enligt Gravallius begravdes han i Bygdeå "under retraiten" och av sammanhanget framgår att det är ryssarnas tillbakadragande som åsyftas.²²

Så långt tidigare forskning. Bilden av generalmajor Gotovtsev är fortfarande ofullständig och forskningen om honom föråldrad. De uppgifter som återfinns i litteraturen bygger nästan uteslutande på Michajlovskij-Danilevskij, vars verk om finska kriget kom ut på 1840-talet och vars källkritiska värde är svårbedömt. Syftet med denna korta artikel är därför tvåfaldigt: för det första att försöka bringa klarhet i vem den ryske generalmajoren Semjon Gotovtsev var, och för det andra att göra en språklig genomgång av stenen i Bygdeå, dels i syfte att förmedla en korrekt översättning av stenens text och dels att söka svar på hur den kom till.

Vem var Semjon Stepanovitj Gotovtsev?

Enligt ryska biografiska uppgifter härstammade ätten Gotovtsev från en tatarisk adelsman vid namn Atmet (alt. Achmet) som kom till Moskva på 1400-talet, under storfurst Vasilij II:s tid (1415–1462). Nykomlingen antog kristendomen och bytte namn till Pjotr. Denne Pjotr hade en son, Andrej, med smeknamnet *gotovets* 'den raske', som betraktas som ättens anfader.²³ Efternamnet är alltså avlett av anfaderns smeknamn.

Semjon Stepanovitj Gotovtsev föddes, av hans gravsten att döma, 1769. Han blev tidigt yrkesmilitär och var mest känd för sitt modiga uppträdande under det blodiga vinterlaget mot fransmännen vid Eylau i början av 1807.²⁴ I slaget förde Gotovtsev befälet över samma regemente som senare vid Sävar: Azovska skytteregementet.²⁵ Detta förband hade svenskarna för övrigt träffat på redan hundra år tidigare, under stora nordiska kriget. Regementets rötter gick tillbaka till ett förband som sattes upp år 1700 och som sedermera deltog i flera krigsoperationer, bl.a. de ryska erövringarna av Nyenskans 1703 och Narva 1704.²⁶

För sin tapperhet i striden vid Preußisch-Eylau, i vilken han sårades, tilldelades Gotovtsev den 26 april 1807 det ryska S:t Georgskorset av fjärde klassen och befordrades till generalmajor.²⁷ I striden vid Sävar ådrog han sig nya skador, denna gång dödliga. Semjon Stepanovitj Gotovtsev avled samma dag, eller möjligen morgonen därpå. I vissa ryska källor av svårbedömt källkritiskt värde, t.ex. ryska Wikipedia, figurerar en uppgift utan källhänvisning om att den döde skulle ha begravts i närheten av Torneå.²⁸ Uppgiften kan möjligen hänga samman med att Gotovtsev, enligt

samma Wikipediaartikel, ströks ur rullorna först den 2 september, alltså nästan en månad efter sin död (enligt den ryska kalendern). Möjligen befann sig regementet vid den tidpunkten vid just Torneå. Det har inte gått att med säkerhet belägga exakt hur Azovska skytteregementet avtransporterades från Sverige efter tillbakadragandet från Sävar-Ratan upp till Piteå. Det kan ha skett sjövägen, eller landvägen runt Bottenviken. Uppgiften om begravningen vid Torneå kan vara ett bevis för det senare. En rysk militär encyklopedi från början av 1900-talet nämner specifikt att regementet marscherade ovanligt långt under det svenska fälttåget, mer än 2 600 km.²⁹

Familjeförhållanden

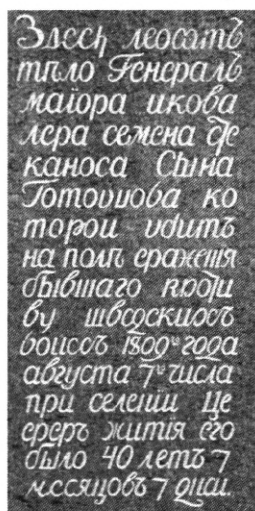
I början av 1809 hade Semjon Gotovtsev – då i fyrtioårsåldern – gift sig med en kvinna som endast var hälften så gammal som han själv: Aleksandra Sergejevna Sjtjulepnikova (1787–1866). Paret fick en dotter tillsammans, Anna Semjonovna Gotovtseva, som fadern dock aldrig fick tillfälle att träffa, eftersom han stupade i augusti och hon föddes först i november. Dottern själv dog sedermera, endast fyra år gammal, år 1813. Änkan, Aleksandra Sergejevna, förlorade alltså både man och barn. Hon gick i kloster 1818, under namnet Teofania (ry. Feofanija), och slutade sina dagar annandag pingst 1866 som föreståndarinna för Uppståndelseklostret, ett av S:t Petersburgs främsta nunnekloster.³⁰ Hon hade då överlevt sin make med mer än 55 år.

Grenar av ätten Gotovtsev torde kvarleva än i dag. En sökning bara i Moskvas telefonkatalog ger hela 382 träffar

på efternamnet *Gotovtsev*.³¹ Vilka av alla dessa som är släkt med vår huvudperson är dock svårt att säga. Några ättlingar i rakt nedstigande led finns ju inte, eftersom paret Gotovtsev inte hade några barn som överlevde till vuxen ålder.

Gravstenens text

Avslutningsvis vill jag kort kommentera gravstenens nuvarande utseende, eftersom texten bitvis har blivit förvanskad. Förvanskningen består i att vissa av de ryska bokstäverna har blivit förvrängda.

"Ryska stenen" i Bygdeå. Foto: Thomas Rosén.

Vid första påseende kan man tänka sig att det finns åtminstone två möjliga skäl till att stenens text har blivit för-

vanskad: kanske författades texten av en person med otillräckliga kunskaper i ryska, eller kanske förvrängdes den långt senare? Jag är av den uppfattningen att vi har att göra med det senare fallet och menar alltså att texten ursprungligen var korrekt. Argumenten för denna slutsats grundar sig delvis på textens grafiska stil och delvis på inskriftens språk.

Texten på stenen i Bygdeå är huggen i en stil som överensstämmer med välvårdad rysk skrivstil från början av 1800-talet.³² Det finns därför anledning att tro att förlagan till stenens text skrevs av en utbildad rysktalande person, kanske en regementskrivare eller en officerskollega till Gotovtsev. Denne "någon" har därefter – själv eller via mellanhänder – lämnat ett pappersoriginal till stenhuggaren. Vid överföringen av texten från papper till sten, eller – vilket kanske ter sig mer sannolikt – någon gång under efterföljande årtionden, när de främmande ryska tecknen var i behov av ny förgyllning, har det begåtts misstag. Vissa streck i bokstäverna har utelämnats och i andra fall verkar hantverkaren ha följt naturliga sprickor och repor i stenen. Det är inte svårt att föreställa sig att något sådant kan ske med en sten som länge har varit utsatt för väder, vind och växlande temperaturer.

För att fastställa om det finns spår av ursprungligen korrekt inhuggna tecken på de ställen där texten förvanskats, måste originalstenen undersökas noga. Tills så har skett väljer jag att lämna frågan öppen om exakt när i stenens historia bokstäverna har förändrats. Tillsvidare kan man emellertid konstatera att den förvanskade texten i modern tid troget har förts vidare till den kopia av stenen som står uppställd ute på kyrkogården.

Käll- och litteraturförteckning

- Benson, Morton, *Dictionary of Russian Personal Names. With a Revised Guide to Stress and Morphology*, Cambridge 1992.
- Bygdén, Leonard, "Den ryska gravstenen på Bygdeå kyrkogård" i *Västerbotten: Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok 1922*, Umeå 1923, s. 44–45.
- "General Semjon Stepanovitj Gotovtsov stupade i Sävar och begravd i Bygdeå", *Bygdea Blog*, 27.12.2009:
 <<https://wordwithworks.wordpress.com>>. Hämtat 09.03.2015.
- Bygdén, Leonard, *Hernösands stifts herdaminne* [Elektronisk resurs, tillgänglig via Uppsala universitet]: bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. D. 2. Uppsala 1923. Hämtat 01.03.2015.
- Grahn, Andreas, "Bygdeå kyrka, Robertsfors kommun, Västerbottens län" i *Kulturhistoriska värdebeskrivningar över kyrkomiljöerna i Västerbottens län*, Länsstyrelsen Västerbotten 2010:
 <<http://www.lansstyrelsen.se/vasterbotten>>. Hämtat 12.05.2015.
- Gotovtsov, Semjon Stepanovitj*:
 <ru.wikipedia.org/wiki/Готовцов_Семён_Степанови>. Hämtat 07.03.2015.
- Gravallius, Ehrnfred, *Resa ifrån Gräddö till Ratan, eller: Berättelse om Kust-Arméens Expedition till Vesterbotten i Aug. Månad 1809*, Strengnäs 1809 (= Norrländska skrifter nr 2 [red. Roger Jacobsson], facsimileupplaga ... Med en efterskrift av Kurt Boberg, Umeå 1980).
- Hedman, Sven-Eric, "Minnen från ett gammalt skeppsvarv: Några anteckningar om ett gammalt västerbottniskt industriföretag" i *Västerbotten: Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok 1933*, Umeå 1933, s.165–173.
- Hårdstedt, Martin, *Finska kriget 1808–1809*, Stockholm 2006.
- Hägglund, Sven-Olof, *Bygdeå församling: en kyrklig sockenkrönika från äldsta tid*, Skellefteå 2001.

- Johannesson, Bror E., *Ofredens år: Historisk skildring av Kriget i Västerbotten 1809*, Umeå 1959.
- "Kavalery Sv. Georgija 4-go klassa", *Georgievskaja stranitsa*:
<<http://george-orden.narod.ru/ordgrg4st1807.html>>.
Hämtat 09.03.2015.
- Michajlovskij-Danilevskij, A. I., *Opisanije finljandskoj vojny na suchom puti i na morje v 1808 i 1809 godach*, Sanktpeterburg 1841.
- Michailofski-Danilefski, A. I., *Beskrifning öfver finska kriget till lands och sjös åren 1808 och 1809*, Tavastehus 1850.
- Novitskij, V. F. (red.), "Azovskij, 45-yj pech. ... polk" i *Vojennaja entsiklopedija*, Vol. 1, Peterburg 1911:
<<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1667-t-1-a-alzhirskie-piraty-spb-1911-obl1910#page/277/mode/inspect/zoom/4>>.
Hämtat 12.05.2015.
- Rabinovitj, M. D., *Polki petrovskoj armii 1698–1725: kratkij spravotjnik*, Moskva 1977.
- Rosén, Thomas, "Språkspalten: Språkfel huggna i sten", i MT-nytt: Medlemstidning för Befälsföreningen Militärartolkar, 4/2004, s. 3:
<<http://militartolkar.org/tidigarenummer>>. Hämtat 09.03.2015.
- Slovar' russkich familij*:<dic.academic.ru/dic.nsf/lastnames/16214>.
Hämtat 02.03.2015.
- Tappe, A. W., *Neue theoretisch-praktische russische Sprachlehre für Deutsche*, Riga 1810.
- Telefonnyj spravotjnik Moskvy*: <www.nomer.org/moskva/>.
Hämtat 02.03.2015.
- Voskresenskij Novodevitjij monastyr', g. Sankt-Peterburg*:
<www.novodev.spb.ru/omonastyire/podvizhniki/igumeniya-feofaniya-%28gotovczeva%29>. Hämtat 07.03.2015.
- Zachrisson, Sune, "Sävar den 19 augusti 1809" i *Västerbotten*, 1971:3, s. 161–169.

Noter

- ¹ Andreas Grahn, "Bygdeå kyrka, Robertsfors kommun, Västerbottens län" i *Kulturhistoriska värdebeskrivningar över kyrkomiljöerna i Västerbottens län*, Länsstyrelsen Västerbotten 2010.
 <<http://www.lansstyrelsen.se/vasterbotten>>. Hämtat 12.05.2015.
- ² Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, Stockholm 2006.
- ³ Thomas Rosén, "Språkspalten: Språkfel huggna i sten" i *MT-nytt: Medlemstidning för Befälsföreningen Militärtolkar*, 4/2004, s. 3:
 <<http://militartolkar.org/tidigarenummer>>. Hämtat 09.03.2015.
- ⁴ Det hade varit lockande att kalla stenen för "Bygdeåstenen". Så kan dock inte ske, eftersom detta namn redan är upptaget av en naturformation vid havsstranden. Se karta i Sven-Eric Hedman, "Minnen från ett gammalt skeppsvarv" i *Västerbotten: Västerbottens hembygdsförenings årsbok 1933*, s. 171.
- ⁵ "General Semjon Stepanovitj Gotovtsov stupade i Sävar och begravd i Bygdeå", *Bygdeå Blog*, 27.12.2009.
- ⁶ Snedstreck markerar radbrytning på stenen.
- ⁷ Vid tiden för finska kriget hade man i Sverige gregoriansk och i Ryssland juliansk tideräkning (den s.k. gamla stilen). Den sistnämnda låg under 1800-talet tolv dagar efter den gregorianska. Enligt rysk tideräkning inträffade slaget vid Sävar den 7 augusti, enligt svensk den 19.
- ⁸ Försättningsvis använder jag, förutom i citat, det ryska efternamnets moderna form, vilken är *Gotovtsev*, uttalat med betoning på andra stavelsen: Gåtåfftseff (Jfr Benson & Morton, *Dictionary of Russian Personal Names*, Cambridge 1992, s. 40).
- ⁹ Leonard Bygdén, "Den ryska gravstenen på Bygdeå kyrkogård" i *Västerbotten: Västerbottens hembygdsförenings årsbok 1922*, s. 44–45.
- ¹⁰ Bror E. Johannesson, *Ofredens år: Historisk skildring av Kriget i Västerbotten 1809*, Umeå 1959, s. 91.
- ¹¹ Sven-Olof Hägglund, *Bygdeå församling: en kyrklig sockenkrönika från äldsta tid*. Skellefteå 2001, s. 179.

- ¹² Rosén 2004.
- ¹³ Hägglund *ibid.*, Grahn 2010, s. 2.
- ¹⁴ Bygdén 1922, "Den ryska gravstenen på Bygdeå kyrkogård", s. 45.
- ¹⁵ Ehrnfred Gravallius, *Resa ifrån Gräddö till Ratan*, Strengnäs 1809, s. 40.
- ¹⁶ Johannesson 1959, s. 87.
- ¹⁷ Zachrisson, Sune, "Sävar den 19 augusti 1809" i *Västerbotten: Västerbottens hembygdsförenings årsbok*, 1971:3, s. 168.
- ¹⁸ Zachrisson, *ibid.*
- ¹⁹ A. I. Michajlovskij-Danilevskij, *Opisanije finljandskoj vojny na suchom puti i na morje v 1808 i 1809 godach*, Sanktpeterburg 1841, s. 473–474.
- ²⁰ A. I. Michailofski-Danilefski, *Beskrifning öfver finska kriget till lands och sjös åren 1808 och 1809*, Tavastehus 1850, s. 183.
- ²¹ Leonard Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne* [Elektronisk resurs tillgänglig via Uppsala universitet]: bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. D. 2. Uppsala 1923. Hämtat 01.03.2015.
- ²² Gravallius 1809, s. 40.
- ²³ *Slovar' russkich familij*: <dic.academic.ru/dic.nsf/lastnames/16214> . Hämtat 02.03.2015.
- ²⁴ Platsen för slaget, orten Eylau, eller Preußisch-Eylau, ligger i Ostpreussen och bytte efter andra världskriget namn till *Bagrationovsk* (i Kaliningradområdet). I dag lever namnet *Eylau* kvar i namnen åtskilliga franska gator och torg, bl.a. Parisgatan *Avenue d'Eylau* i 16:e arrondissementet.
- ²⁵ Michajlovskij-Danilovskij 1841, s. 473.
- ²⁶ M. D. Rabinovitj, *Polki petrovskej armii 1698–1725: kratkij spravotjnik*, Moskva 1977.
- ²⁷ "Kavalery Sv. Georgija 4-go klassa", *Georgievskaja stranitsa*:
<<http://george-orden.narod.ru/ordgrg4st1807.html>>.
Hämtat 09.03.2015.
- ²⁸ *Gotovtsov, Semjon Stepanovitj*, <ru.wikipedia.org>

- /wiki/Готовцов_Семён_Степанович>. Hämtat 07.03.2015.
- ²⁹ V. F. Novitskij (red.), "Azovskij, 45-yj pech. ... polk" i *Vojennaja entsiklopedija*, Vol. 1, Peterburg 1911, s. 183.
< <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1667-t-1-a-alzhirskie-piraty-spb-1911-obl-1910#page/277/mode/inspect/zoom/4>>.
Hämtat 12.05.2015.
- ³⁰ *Voskresenskij Novodevitij monastyr', g. Sankt-Peterburg*:
<www.novodev.spb.ru/omonastyire/podvizhniki/igumeniya-feofaniya-%28gotovczeva%29>. Hämtat 07.03.2015.
- ³¹ *Telefonnyj spravotjnik Moskvy*: <www.nomer.org/moskva/>.
Hämtat 02.03.2015.
- ³² Jfr. illustration i A. W. Tappe, A. W., *Neue theoretisch-praktische russische Sprachlehre für Deutsche*, Riga 1810.

UNO WESTERLUND

Alträskis nybyggesområde i södra Norrbotten – koloniasatoriskt experimentalält i statens hand (del 1)¹

Alträskis nybyggesområde bildades 1909 av Alträskis och Svanå kronoparker och före detta Selets stockfångstskog, alltså markområden som staten förfogade över. Syftet var att skapa försörjningsmöjligheter för fattigt folk. Tiderna var kärva, arbetslösheten var hög och en urladdning skulle komma med storstrejken ett halvår efter att ärendet behandlades i riksdagen. Det var inte ett projekt vilket som helst. Det var det första i landet i sitt slag, och regeringens ambition var att göra området till ett "koloniasatoriskt experimentalält i statens hand", som den ansvarige ministern Alfred Petersson uttryckte saken.²

Nybyggesområdet låg fem-sex mil från kusten mellan Pite och Lule älv i skogs- och myrlandet efter Alåns sträckning från Alträsket till Slyträsket. Det var en del av den väldiga norrländska ödemark som länge saknade fast befolkning och räknades som kronoallmänning. Tillsammans med Brännbergs järnvägsstation skulle det bli byn Brännberg med centrum fyra kilometer nordväst om byn Alträsk.

Från ödemark till framtidsland

De styrande i Stockholm, från Gustav Vasa fram till 1900-talet, hade olika idéer om vad staten skulle kunna göra för att få nytta av kronoallmanningen. I ett berömt brev till svenska folket från 1535 skrev Gustav Vasa att kronoallmanningen stod öppen för "vilken fattig man som lust och vilja haver att upptaga bruka och bygga". Nybyggare som antog utmaningen kunde räkna med ett antal skattefria år. Men så länge de ständiga krigen och alla sjukdomar höll tillbaka en befolkningsökning var det inte många som kunde lockas att lämna sin gamla by för att röja ny mark.

När den svenska stormakten föll samman efter Karl XII:s död 1718 och krig inte längre var det normala tillståndet ökade befolkningen och en och annan började utnyttja möjligheten att bli nybyggare på kronoallmanningen. År 1768 utfärdade myndigheterna tillstånd för en sökande att ta upp ett nybygge vid Alträsk. Men det skulle dröja till början av 1800-talet innan folkökningen tog fart och efterfrågan på nybyggen ökade. Orsaker till uppgången var med Esaias Tegnér's bekanta ord, som han tecknade ned 1833, "freden, vaccinen och potäterna". Nybyggena Johannisfors eller Brännberg (det hette faktiskt så) och Johannisberg samt Slyträsk, längre upp efter Alån, tillkom först i mitten av 1850-talet.³

Frihetstidens styrande fyrståndsriksdag nöjde sig inte med att passivt upplåta mark till nybyggare. Man satsade också på att främja industriell utveckling. För att få tillstånd för tiden moderna "finbladiga" sågverk erbjöd staten stånds personer som hade pengar att investera rätt att ta sågtimmer på kronoallmanningen, s.k. stockfångsträttig-

heter. Därmed uppstod ett stort antal "privilegieskogar" som var knutna till olika sågverk. Till Selets sågverk uppläts 1796 skogen uppströms Alån. Exempel på andra upplåtelser i trakten är från åren 1755 och 1799. De gjordes till Borgfors såg, respektive ett sågverk i Manjärv och gällde skogen på ömse sidor av Pite älv upp till Storforsen och efter Vistån upp till Lappmarken. Men i takt med att nybyggen kom till stånd naggades privilegieskogarna i kanten.

Ett annat sätt att utnyttja kronoallmanningen var att ge privilegium och skattefrihet åt en adlig person – adelskap var ett formellt krav – som tog på sig att kolonisera vildmarken i norr. Det var i viss mån ett alternativ till den kolonisation i andra världsdelar som kontinentaleuropeiska länder ägnade sig åt, och även Sverige fast i liten utsträckning. På den vägen tillkom först Meldersteins bruk. Till detta knöts ett väldigt område mellan Luleå och Kalix älvar och tanken var att den nyupptäckta Gällivaremalmen skulle bli råvara. Ett andra projekt i samma anda var det s.k. Palmstruchska odlingsdistriktet i vildmarken mellan Piteå och Lule älv som tog vid där bebyggelsen upp efter Alterälven slutade. Hemman som anlades på kolonierna räknades som "frälse". Frälsebönderna betalade skatt till den adlige ägaren och kunde ännu långt in på 1800-talet inte föra sin egen talan på samma sätt som vanliga skattebönder.

Ett tredje distrikt omfattade den övre delen av Luleå socken, ungefär från Alträsk och inåt landet. Det fyllde ut vidderna mellan Palmstruchska distriktet i söder och det Meldersteinska i norr. Den som 1798 lyckades utverka detta privilegium med frälserätt var en berömd kartograf, baron

Samuel Gustaf Hermelin; det var arbetet med kartor som fått honom att intressera sig för dessa trakter och andra hustruns förmögenhet som gjorde att han fick råd. Femtiotre år gammal inledde Hermelin en kort men intensiv period som norrbottnisk industriman med att anlägga Selets bruk vid Alåns nedre lopp. Palmstruchska odlingsdistriktet hade han kommit över redan 1797. Något senare köpte han till överpris Meldersteins bruk med alla dess rättigheter inklusive inmutningar i Gällivare malmberg. Även andra gamla bruk och sågverk i nuvarande Norrbotten lade han till sitt imperium. Hermelins plan var att exploatera Gällivaremalmen, vilket flera försökt före honom och andra efter honom skulle misslyckas med; malm skulle under lång tid framöver få hämtas från Mellansverige. I Hermelins yviga planer ingick att bygga väg, rensa älvar och öppna båt fart mellan Bottniska viken och inre delen av Luleå lappmark.⁴

Efter S. G. Hermelins fall köpte kungen Karl XIV Johan privat Melderstein med alla dess privilegier och senare det mesta av Hermelins imperium plus bl.a. sågen i Manjärv och den i Borgfors med tillhörande stockfångsträttigheter. Konglomeratet, som kom att kallas Gällivare Bolag, fick i mitten av 1850-talet privata ägare med norsk anknytning och senare köptes det av engelska finansiärer. Då uppgick den totala markareal, som på ett eller annat sätt hörde till bolaget, till runt 60 kvadratmil.

Vid den tiden hade kritiken mot privilegiesystemet lett fram beslut om dess avskaffande. När de berörda sågverken och bruken förlorade rätten att ta ut virke på kronoallmänningen kompengades de med skogsområden som de erhöLL med äganderätt. Det var inledningen till att privata bolag blev stora skogsägare i Norrland.

Samtidigt höjdes röster för att staten skulle ta hand om kronoallmanningen och bli aktiv skogsägare i egen regi inom ramen för särskilda kronoparker. Pådrivande var norrbottenslandshövdingen Per Henrik Widmark och 1865 tog regeringen beslut om att inrätta kronoparker i de sex nordligaste länen.

År 1880 avskaffades definitivt den urgamla rätten att ta upp nybyggen. Det blev ett märkesår i Norrbottens historia som – med termer från samtiden – ”odlingsintresset” förbannade och ”skogsintresset” välkomnade. Stora förändringar skedde på många plan. År 1888 stod malmbanan från Gällivare till Luleå klar och lapplandsmalmen kunde äntligen börja utnyttjas fullt ut, vilket ledde till uppkomsten av gruvsamhällena Malmberget och Kiruna. Sex år senare var stambanan upp till Boden klar. Det militära försvaret av Norrbottens rikedomar blev en het fråga som 1901 resulterade i beslut om att bygga Bodens fästning och göra Överluleå kyrkstad till en garnisonsort.

Järnvägsstationen Brännberg tillkom med stambanan 1894, 19 kilometer från Älvsbyn och 27 kilometer från Boden. För det statliga skogsintresset var läget strategiskt: mitt i ett stort område där kronan bedrev skogsbruk, intill den nya ”militärvägen” till Boden och vid Alån som kunde användas för flottning. Även för bygdens mäktigaste man C. A. Hedqvist, patron Hedqvist kallad, var läget strategiskt. När Älvsbyborna kämpade för att få en anknytningsbana till Piteå att utgå från Älvsbyn, drev patron Hedqvist opinion för att den skulle anknyta till Långträsk eller Brännberg. Uträkningen med det senare alternativet var att banan skulle passera Rosfors bruk, som Hedqvist lagt under sig 1897 för att driva ett storjordbruk som kunde leverera livs-

medel till den blivande nya garnisonsstaden.⁵ I närheten av Brännbergs järnvägsstation fanns då tre familjer som brukade "Johannisfors eller Brännberg".

Mot slutet av 1800-talet hamnade Norrland i centrum för den politiska diskussionen av flera olika skäl. Med sina råvaror och väldiga obebyggda områden såg många landsändan som "framtidlandet". Olika experter hävdade att genomtänkta insatser från statens sida skulle göra att massor med folk skulle kunna försörja sig här i stället för att dra till Amerika och lämna landet att förblöda. Inte minst var de väldiga myrarna en slumrade tillgång som bara behövde dikas ut, viket bl.a. den inflytelserika Svenska mosskultur-föreningen propagerade för. Att "fästa folket vid fädernetorvan" var även en bra strategi för att motverka socialistisk propaganda. Detta var vad förespråkarna för en växande egnahemsrörelse särskilt lyfte fram.⁶

Jord åt folket

Avskaffandet av privilegieskogarna innebar att skogsbolagen fått en massa skog och mark "nästan till skänks" som piteåriksdagsmannen och bonden Anders Bäckström, uttryckte saken. Att bolagen sedan lurade av bönder och nybyggare ytterligare skog för en spottstyver och en kanna brännvin blev etablerad sanning i en indignationsdebatt med olika politiska övertoner. Från konservativt håll befärade man att förvandlingen till lönearbetare skulle leda till att bönderna sjönk moraliskt och förlorade sin "naturliga" försvarsvilja, medan rättrogna socialister konstaterade att "sådan är kapitalismen". Carl Lindhagen, vänsterliberal

borgmästare i Stockholm, fångade in liberala och socialdemokratiska politiker i sin kamp för jord åt folket. Resultatet blev att en tämligen enig riksdag år 1906, på förslag av den s.k. Norrlandskommittén (1901–1903) där Lindhagen ingått, beslutade om en lag om förbud för bolag att förvärva fast egendom i Norrland och Dalarna, den s.k. Norrländska förbudslagen.

Även om bolagen fått mycket nästan till skänks skulle huvuddelen av den vidsträckta kronoallmänning, som inte tagits i anspråk av nybyggare, bli väldiga kronoparker. Men kronan köpte också upp skogsmark. Alträsk's kronopark bildades 1898 genom en affär med den siste disponenten för Gällivare Bolag, Gustaf Thisell, som kommit till bolaget från en mångårig verksamhet som järnvägsingenjör i Norrland. Thisell sålde 9 666 hektar mark till domänverket för 88 000 kronor, varav 7 300 hektar var skogproducerande. Marken bestod av frälsehemmanen Alträsk nr 1, 2, 3, 5, 6, 7 och 8 och skattehemmanet Johannisfors eller Brännberg nr 1. Därmed kunde kronan förfoga över ett stort sammanhängande område i södra Överluleå socken med gräns mot Älvsbyns och Edefors kommuner. Överjägmästaren betonade särskilt de goda kommunikationerna: en järnvägsstation i Brännberg och blott 2,7 mil till Bodens samhälle i stark utveckling och dessutom landsväg mellan Älvsbyn och Boden och flottled genom området.

Med bildandet av kronoparker behövdes familjer ute i skogarna som kunde förse jägmästare och kronojägare med arbetare. När upplåtelseformer och lokalisering diskuterades använde de myndigheter som företrädde "odlingsintresset" – t.ex. länsstyrelsen i Norrbottens län – sociala ar-

gument, medan "skogsintresset" under ledning av domänstyrelsen främst argumenterade företagsekonomiskt.

Exempel på betoning av odlingsintresset är att tolv fastigheter runt Alträsket bröts ut tillsammans med en trettonde från hemmanet Johannisfors eller Brännberg. Den sistnämnda låg invid Alån öster om järnvägsstationen och inköptes av arbetaren Johan Rutqvist (född 1863) som redan bodde där. De var relativt stora och kunde i medeltal föda tre kor och en häst. Som ägare till fastigheten skrevs Rutqvist "hemmansägare" i husförhörlängden. Dessa tretton fastigheter avstyckades och erbjöds 1902 till brukarna som "parktorp" för sammanlagt drygt 30 000 kronor. Försäljningarna skedde enligt en förordning av den 25 september 1896 med bestämmelser om "lägenheters upplåtande från kronans jordbruksdomäner". Varken i förordningen eller i något annat sammanhang har jag kunnat finna begreppet "parktorp". Möjligen var ordet en lokal uppfinning.⁷

Skogsintresset hade däremot fått genomslag i 1891 års förordning om skogstorp. Sådana uppläts utan äganderätt ute i kronoparkerna och lockade särskilt många sökande i den fattiga grannkommunen Älvsbyn. Politiskt särskiljande i riksdagen blev frågan om torparnas villkor. Riksbekant blev en petition till Kungl. Maj:t från december 1905 under tecknad av 121 skogstorpäre, där man klagade över rättslöshet och byråkratiskt godtycke och krävde full äganderätt till torpen.

Den förordning som gav till resultat de tretton parktorpen grundade sig på förslag från 1891-års jordbrukslägenhetskommitté. Det var en av de socialt inriktade kommittéer som tillkommit för att hantera den alltmer brännande "ar-

betarfrågan". Ett aktuellt problem var att stambanan snart skulle vara färdig och rallarna stå utan jobb. Kommittén tog fasta på att staten med sina kronoparker nu hade helt andra möjligheter än tidigare att påverka den sociala situationen i norra Sverige. Ett huvudförslag för Norrbottens och Västerbottens del var att sankmarker på kronoparker skulle dikas ut på statens bekostnad och odlingslägenheter upplåtas på utdikade områden. Man borde välja platser i närheten av befintliga eller beslutade kommunikationsleder och upplåtelsen borde ske i form av sammanhållna "kolonat" i kanten av kronoparker och intill annan bebyggelse, inte som dittills i form av spridda kronotorp ute på kronoparkerna där det inte kunde bli fråga om något socialt liv. 1896 års förordning, som grundades på en proposition "angående vissa åtgärder i syfte att åt mindre bemedlade och obemedlade bereda tillfälle att bilda egna jordbruk", blev det enda direkta resultatet av kommitténs arbete. Dock skulle kommitténs tankar leva vidare och följas upp i olika reformprojekt under lång tid framöver. Det första exemplet är Alträskis nybyggesområde.⁸

Som inledningsvis nämnts bildades Alträskis nybyggesområde av mark som ingick i Alträskis och Svanå kronoparker och Selets före detta stockfångstskog. I officiella texter hänger den beskrivningen med även när experimentet för länge sedan var överspelat. Området hade ingått i den kronoallmänning som upplåtits åt Samuel Gustaf Hermelin och senare blivit en del av Gällivare Bolag. När bolaget i början av 1890-talet försattes i konkurs splittrades egendomarna på många ägare; en av dem var den ovan nämnde Gustaf Tisell av vilken kronan köpte det som skulle

bli Alträskis kronopark. Kronan hade då återtagit Selets stockfångstskog och det som blev Svanå kronopark.

En kärntrupp för kultur och odling

Bakom tillkomsten av Alträskis nybyggesområde låg framför allt tre män, lantbruksingenjören i Luleå Emil Berggren, häradshövdingen i Torneå domsaga Georg Kronlund och jordbruksforskaren Paul Hellström. Berggren och Kronlund hade en hel del gemensamt. Båda var födda i södra Sverige, Berggren i Småland 1855 och Kronlund i Västergötland 1860. Båda var riksdagsledamöter, Berggren som högerman i första kammaren 1907–1913 och Kronlund som liberal representant för Haparanda i andra kammaren 1897–1908. Bildningsivraren Kronlund har gått till eftervärlden som initiativtagare till "världens nordligaste folkhögskola", Tornedalens lantmänna- och folkhögskola i Matarengi, vars förste inspektör Emil Berggren blev. Själv låg Berggren bakom inrättandet 1895 av den Kemisk-växtbiologiska anstalten i Luleå. Dess förste chef blev umeåbon Paul Hellström. När Hellström kom till Luleå 1895 som tjugonioåring hade han en naturvetenskaplig doktorsgrad från Uppsala universitet i bagaget och breda insikter i mejerihantering, konstgödselmedels användning samt lantbrukets försöksväsen, som han förvärvat i Sverige, Danmark och på kontinenten. Även han blev politiker, en principfast och nykterhetsivrare sådan på den liberala sidan. Hellström var som riksdagsman redan 1905 på tal som jordbruksminister i Karl Staaffs liberala regering, en post som faktiskt skulle kröna

hans bana då den frisinna C. G. Ekman bildade regering 1926.

Dessa tre samspelade väl med landshövdingen Karl Bergström, en sydsvensk jurist och ämbetsman som 1900 kom till länet och stannade till 1911. Under nödåret 1902–1903 gjorde sig Bergström snabbt känd som engagerad och driftig i kampen för att klara försörjningen i länet. En naturlig träffpunkt för herrar på denna nivå var länets hushållningssällskap, där landshövdingen var ordförande. Egnahemsfrågan hade nu blivit en central verksamhet för detta organ som hundra år tidigare tillkommit för att utveckla modernäringen. Paul Hellström blev snart sekreterare och den ledande mannen i hushållningssällskapet, vilket ledde till att Kemisk-växtbiologiska anstalten liksom länets frökontrollanstalt, vars föreståndare han var, blev en enhet tillsammans med hushållningssällskapet. Med sina erfarenheter såg dessa herrar hur efterblivet det norrbottenska jordbruket var. Samtidigt såg de möjligheter att genom upplysning, utdikning av myrar, konstgödning och växtförädling nå resultat som skulle leda till att Norrbottens bönder kunde förse garnisonsstadens och malmfältens folk med livsmedel och därmed onödiggöra import söderifrån.

Berggrens titel, lantbruksingenjör, säger i dag inte så mycket om vad sådana personer gjorde och vilken status han hade. De var statsanställda tekniska rådgivare för torrläggning och bevattning av jord, vanligtvis med ett län som arbetsområde. Den första anställdes redan 1840, och i takt med att torrläggning av sjöar och utdikning av myrar blev en nationell angelägenhet i utvandringens hotfulla tecken fick de ökat ansvar och höjd status. Berggren hade en grundutbildning till agronom som han kompletterat med

en särskild examen till lantbruksingenjör. En del om hans ställning i samtiden säger det att han var du och bror med förstakammarhögerns ledare, den strame professorn Ernst Trygger, vilket framgår av tre brev från 1909 till Trygger i partipolitiska ärenden.⁹

Det direkta ursprunget till Alträskis nybyggesområde var en motion till 1901 års riksdag av Georg Kronlund med rubriken "Åtgärder för främjande av Övre Norrlands kolonisation". Utgångspunkten var att staten var ägare till en mycket stor andel av marken i Norr- och Västerbotten, främst i form av kronoparker, och att det numera i huvudsak var förbjudet att bosätta sig på dessa marker. Men samtidigt som statens marker var "förbjudet område för kolonisation, inflyttning och samhälleligt liv ... torde kanske ingestädas befrämjande av en bofast hemägande befolkning vara så nödvändig som i Övre Norrland." Kronlund målade upp bilden av hur en stor lös befolkning uppkommit genom industrins och skogsbrukets utveckling. Fastboende kolonister skulle bli "kärntrupp" när dessa bygder "erövrades åt kultur och odling". De behövdes för att ge "stadga, säkerhet och lugn". Den lösa befolkningen skulle "med det egna hemmets band fästa/s/ vid samhället och hembygden."

Staten borde nu byta politik och se till att dess marker kunde utnyttjas för kolonisation. Det fanns nästan hur mycket odlingsbar mark som helst. Kronlund hänvisade till nya vetenskapliga undersökningar som visade att de otaliga och vidsträckta norrländska myrarna kunde bli bördiga och fruktbara. Invändningen att det inte skulle finnas folk som var intresserade av att kolonisera ödemarken bemötte han med att många redan trotsade förbud och gjorde det utan lov och att många järnvägsarbetare och gruvarbetare som

var trötta på det tunga arbetet nog skulle föredra att få en "liten egen farm", underförstått utan att emigrera till Amerika. Syftet var att bryta den "kraftiga utvandrarström, som årligen tager tusental av vår kraftiga allmog- och arbetare-stam ur landet".

I motioner till 1900 och 1901 års riksdag följde Kronlund upp Jordbrukslägenhetskommitténs idéer. 1901 hade han som första punkt att undersöka lämpliga myrområden och göra en plan för dikning. Han hade nu också skaffat sig uppbackning genom att presentera sina tankegångar för kommunalstämmor och "mera bemärkta personer" i Norr- och Västerbotten. Dessa hade – enligt Kronlund – enstäm-migt och kraftigt betonat "önskvärdheten av att staten vid-tager åtgärder för utdikning av de å kronojord befintliga myrmarkerna." Till de kommunalstämmor som åberopas hör, ironiskt nog, inte Överluleås med Alträsk inom sina gränser. Från Älvsbyn hade dess ledande man, Efraim Lind, skickat ett protokoll som visade att man var i högsta grad positiv med hänsyn till "markens uppodlande, skogsväx-tens befrämjande och klimatets förbättrande". Han tillade att det inom kommunen säkert inte skulle saknas folk som ville skaffa ett eget hem, eftersom redan kronotorp utan ägandeträtt var mycket efterfrågade av den "lösa befolk-ningen". Faktiskt hade denna upplåtelseform, som införts 1891, slagit bättre i Älvsbyns kommun än någon annan-stans.¹⁰

Resultatet av 1901 års motion blev att riksdagen den 5 maj 1901 beslutade begära att regeringen skulle låta under-söka om det fanns lämpliga områden för kolonisation på odisponerad kronomark. I enlighet med vad Kronlund – i Jordbrukslägenhetskommitténs efterföljd – förordad borde

sådana områden ligga i närheten av viktigare kommunikationsleder, industricentra eller platser där större samhällen uppstått. Och redan den 17 juli hade en extra lantbruksingenjör, som förvirrande nog hette Ernst Berggren, fått lantbruksstyrelsens uppdrag att genomföra undersökningen och ta jordprover som Svenska mosskulturföreningen, Kemiska stationen i Jönköping och Kemisk-växtbiologiska anstalten Luleå skulle analysera.

Den unge lantbruksingenjören satte genast igång med att undersöka myrar och omgivande fastmark inom ett vidsträckt område: kronoparkerna Piteå, Alträsk, Svanå, Gytteå, Djupsjö och Näsberg, före detta Ljuså stockfångstskog och en del av Jokkmokks kronopark nära Långträsk efter stambanan, samt Murjeks kronopark efter Gällivarebanan. Den 12 maj 1902 överlämnade han ett förslag om "jordbrukskoloniers bildande å Alträsk kronopark". Han menade att platsen var särskilt gynnsam på grund av närheten till Brännbergs järnvägsstation, "militärvägen" från Älvsbyn till Boden och närheten till Boden. Det var fördelar som övriga undersökta områden saknade.

Berggrens förslag backades upp centralt och lantbruksstyrelsen fick tämligen omedelbart ytterligare pengar för att fortsätta undersökningarna tillsammans med domänstyrelsen. Här ingick att ta fram en karta över det tilltänkta området. Uppdraget gavs åt kommissionslantmätaren H. K. Brändström.

Utgångspunkten var att området skulle omfatta västra delen av kronoparken Alträsk och inkludera "åtminstone Slyhattis myr, Farbrors myr, Gubbmyr, Flarkmyr, Stormyr och Slumpmyr jämte mellanliggande och i övrigt närbelägen fastmark". För att få en naturlig gräns i norr utvidgade

Brändström området till järnvägen i närheten av Brännbergs station. Därigenom blev det nödvändigt att ta med en del av Svanå kronopark. Och för att få med hela det aktuella myrområdet behövde han inkludera en del av Selets före detta stockfångstskog. Totalt blev det 1 868 hektar. Därav räknades 79 hektar som åker, äng och odlingsmark, 677 som myrmark, 489 som sly samt 623 hektar som fast skogsmark. Därtill kom en del impediment. Drygt tre fjärdedelar av de 1 868 hektaren kom från kronans inköp 1898 av disponenten Thisell.¹¹

Nästa steg var att göra en dikningsplan vilket ledde till att riksdagen 1905 anslag 77 000 kronor till utdikning. Arbete genomfördes 1905, 1906, 1907 och 1908 under ledning av Emil Berggren och efter Ernst Berggrens plan. Med den gängse dagpenningen på 2,50 kronor bör projektet ha gett arbete under fyra sommarmånader åt minst 50 man.

Ernst Berggren hade också fört ett resonemang kring möjligheten att få odlingsbar mark genom att sänka vattennivån i Alån och Alträsket. Detta utvecklade Emil Berggren med en idé att under några vintrar sätta Alåns stränder under vatten. På så sätt skulle 165 hektar av det utdikade området bli helt torrlagda.

Experimentalfält

Kvitto på att projektet hade välsignelse från högsta ort kom när jordbruksministern Alfred Petersson våren 1907 gav uppdrag om att gå vidare. Redan 1905 hade lantmannapartisten Petersson, som färsk jordbruksminister, fått uppskattning från liberalt håll för sitt engagemang i småbrukar-

och egnahemsrörelsen och i norrländska angelägenheter; senare gick han också över till det liberala partiet.¹² Nu ville han ha konkreta förslag som skulle leda till att kolonisationen kunde påbörjas.

Kring årsskiftet 1907/1908 kunde Emil Berggren och Paul Hellström tillsammans med en "kulturingenjör" från Svenska mosskulturföreningen avlämna rapport. De hade under två dagar besökt de aktuella markerna och kommit till slutsatsen att följande myrar i ett första skede var lämpliga att upplåtas: Farbrorsmyren cirka 100 hektar, Slyhattmyren cirka 60 hektar och Gubbmyren cirka 50 hektar. Att börja med dessa passade bra eftersom de låg invid järnvägen och genom en jämförelsevis kort vägbyggnad kunde få förbindelse till Brännbergs järnvägsstation.

Utvecklingen av Alträsk kolonat borde enligt Berggren ledas en nämnd på sex personer som utsetts av länsstyrelsen, hushållningssällskapet och landstinget i Norrbottens län. Jordbruksministerns engagemang i frågan framgår av att han ville att staten skulle behålla ledningen, men att nämnden samtidigt skulle få stor frihet att handla efter omständigheterna. Liksom domänstyrelsen och lantbruksstyrelsen ansåg han att tre personer räckte. Dessa tre måste utöva en "patriarkalisk omvårdnad" och t.ex. noggrant pröva de sökandes personliga egenskaper. "Saknar nybyggaren drift, arbetsamhet och sparsamhet är odlingsföretaget från början så gott som hopplöst, "slog ministern fast. Och till skillnad från Berggren menade han att kolonaten uttryckligen borde reserveras för egendomslösa och mindre bemedlade med erfarenheter av jordbruk.

I sin proposition från 12 februari 1909 skrev Alfred Petersson, som inledningsvis citerats, att projektet skulle bli

ett "kolonisationsexperimentalfält i statens hand". Men någon blåögd optimist var smålandsbonden Petersson i Påboda inte. Propositionen inleddes visserligen med positiva ord om områdets goda kommunikationer, möjligheterna till avsättning i det snabbt växande Boden samt att utdikningar redan gjorts på statens bekostnad. Men mot detta ställdes bl.a. det jämförelsevis isolerade läget och områdets "karaktär av torrlagd mosse", vilket nog inte var alltför lockande. Slutsatsen var att det långt ifrån var lätt att utveckla platsen till ett livskraftigt nybyggarsamhälle. Företaget borde därför tills vidare ses som ett experiment. Det gällde enligt statsrådet att prova om det överhuvudtaget var möjligt att få till stånd nybyggesområden på de stora norrländska mossarna.

Berggren hade föreslagit att ett "mönsterkolonat" i ett inledande skede skulle inrättas på området och drivas på statens bekostnad. Hans idé var hugade kolonister först skulle kunna arbeta där och därigenom få företräde till ett eget kolonat. Alla skulle här gratis kunna få olika slag av rådgivning för att kunna skapa så god ekonomi som möjligt i sina kolonat. Av allt att döma hade han lagt in det som kolonat 1 på sin karta. Men departementschefen var försiktig med att binda upp statliga kostnader. Tills vidare fick det räcka med att en "centralt belägen plats" avsattes för ändamålet.

Alfred Petersson var angelägen om att få till stånd en ordentlig plan för området med tänkta kolonat inritade. Beträffande kolonatens storlek var han mer generös än både Berggren och ämbetsverken. Han menade att ett riktmärke borde vara 10 till 20 hektar, men att en övre gräns inte var nödvändig. Då skulle den odlingsbara marken räcka till

omkring 50 nybyggen. Att jordbruksministern ville skapa så stora brukningsenheter som möjligt var ingen tillfällighet. Det var en linje som han skulle driva under många år.¹³

Beträffande skogsmarken introducerades i propositionen en ny idé. Domänstyrelsen och lantbruksstyrelsen hade utgått från att marken skulle delas upp och föreslagit att varje kolonat skulle tilldelas cirka 35 hektar för mulbete och husbehovsavverkning, vilket var i linje med Jordbrukslägenhetskommitténs tankegångar. Men – invände departementschefen – det skulle betyda att skogsmarken – enligt Brändströms karta 623 hektar – inte skulle räcka till mer än 18 kolonat. Skogsmarken borde i stället bli gemensamt ägd av kolonisterna med principen att vars och ens andel skulle vara oberoende av kolonatets exakta storlek. Att på detta sätt skapa en allmänning skulle vara fördelaktigt ur "hushållnings- och skogsvårdssynpunkt" förutsatt att skogen ställdes under sakkunnig vård, något som ministern menade att regeringen borde få i uppdrag att skapa garantier för. Alfred Petersson utgick också från att nybyggarna, för att komma igång, kostnadsfritt skulle få ta virke till hus och hagar från den angränsande kronoparken. Till vedbrand skulle de säkert kunna köpa virke billigt, resonerade Petersson. Den personliga touchen framgår av att han skrev att "dessutom synes området erbjuda god tillgång till bränn-torv". Att använda torv till bränsle var nog mera känt i hans småländska hembygd än i Norrbotten. Mer än så preciseras inte de blivande kolonisternas rätt till skogen inom nybyggesområdet.

Planen för området borde, förutom ett antal kolonat och en gemensamhetsskog, omfatta gemensam mark till vägar, torv- och grustäkter, upplagsplatser och dylikt. Man borde

också tänka på hur de 165 hektar som skulle kunna vinnas ut vid Alån i en framtid skulle kunna användas. Idén om att skapa ett verkligt nybyggarsamhälle uttrycktes i att det vore lämpligt att på förhand undanta tomter för skola, såg, kvarn, andelsmejeri och liknande. Särskilt borde man tänka på att skapa kooperativa företag. Vilka former av ingripande i planeringen som kunde behövas från statens sida fick framtiden utvisa.

Äganderätt – den stora stridsfrågan

Frågan om upplåtelseform närmade sig Alfred Petersson försiktigt. Han inledde med att konstatera att den var svår och omstridd, men att det rädde enighet om att en skattefri försökstid borde införas, och där landade han på femton år i enlighet vad redan Jordbrukslägenhetskommittén föreslagit. Men huruvida nybyggaren därefter borde få full äganderätt, ärftlig besittningsrätt eller bara långvarig arrenderätt, därom var meningarna delade. När det gällde den in-flammerade frågan om kronotorparnas "rättslöshet" hade han i en proposition som lagts tidigare på dagen föreslagit en förlängning av upplåtelsen från 50 till 75 år men utan möjlighet att få äganderätt. Detta motiverade han med att kronan måste kunna ta tillbaka mark som direkt inkräktade på skogsbruket.

Med Alträsk förhöll det sig enligt statsrådet på ett annat sätt. Detta område var i statens hand utan egentligt värde och kunde upplåtas till odling utan att skogsvårdsintresset led något egentligt intrång. Nu gällde det att "locka till snar och kraftig odlingsverksamhet", inte minst för att dra nytta

av de pengar staten redan satsat på dikning. Därför borde nybyggena upplåtas med perspektiv på full äganderätt.

Alfred Petersson var naturligtvis väl medveten om var stridslinjerna gick i frågan om äganderätt eller arrenderätt. "Odlingsvännerna", till vilka initiativtagarna till Alträsk nybyggesområde hörde, resonerade som egnahemsrörelsen. Företrädarna för skogsintresset såg däremot kolonisationen främst som en fråga om arbetskraft. Med propositionen om Alträsk nybyggesområde tillgodosåg Petersson odlingsintresset och med den om kronotorp skogsintresset. Men det fanns också en annan välkänd stridslinje.

I Norrlandskommittén hade Carl Lindhagen, gått emot äganderätt med argumentet att odlingslägenheter avsedda för behövande norrlänningar alltför lätt skulle kunna avyttras till bolag som lockade med reda pengar. En välordnad besittningsrätt skulle enligt kommitténs majoritet ge bättre garantier mot jordspekulation. Kommitténs förslag ledde, som nämnts, till lagen om förbud för bolag att förvärva fast egendom i Norrland och Dalarna. Mot detta hade två ledamöter reserverat sig; den ene var Georg Kronlund. Reserveranterna menade att åborätt inte gav tillräcklig besittningstrygghet för att kunna locka nybyggare. Satsningen på kronotorp ansåg Kronlund och hans medreservant vara misslyckad.¹⁴

Propositionen lades i februari och i maj var det dags för avgörande i riksdagen. Vid andrakammarvalet året innan hade socialdemokraterna gått starkt framåt och för första gången blivit ett parti att räkna med. I regeringen, ledd av högermannen Arvid Lindman, hade Alfred Petersson råkat i onåd och tvingats avgå. Propositionen fick därför försvaras av en ny jordbruksminister, den konservative industri-

mannen Oscar Nylander. Debatten grundade sig på en motion av Carl Lindhagen som nu övergått till socialdemokraterna. I den rådande lågkonjunkturen med hög arbetslöshet och lönesänkningar kände partiet vind i seglen med antikapitalistisk propaganda.

Lindhagen gick på i samma stil som när han agiterade för vad som blev den Norrländska förbudslagen och pekade på hur småbruken fortfarande kunde köpas upp av vem som helst:

Vad är det under sådana förhållanden för nytta med att skapa jordbruk, då man icke kan upprätthålla ändamålet? Vad har vidare den stackars jordbrukaren med full äganderätt för trygghet gentemot alla banker och andra inteckningsgivare, som skola ha ut sina räntor? Den fulla äganderätten består däri, att han är fullständigt underkastad deras hänsynslöshet, de ta ut varenda skilling utan att han kan hindra det. Om det däremot är fråga om arrende å statens mark, kan man i tider av missväxt påräkna att med statens tillstånd få avgifterna minskade, så att bördorna icke bli så tryckande. Har man den fulla äganderätten stå exekutionsbetjänten och fordringsägaren såsom ett ständigt hot över dessa gudbevars självständiga jordbrukare. Och vad blir det då av det hela? Jo, blott pannkaka.

Argumentationen var i linje med det socialdemokratiska partiprogrammet ur vilket L. J. Carlsson, folketshusföreståndare i Malmberget, citerade under debatten. Hela den 34 mandat starka socialdemokratiska gruppen följde parti-

linjen. Lindhagen fick stöd av ytterligare ett antal, däribland den nyvalde Erik Palmstierna, som ännu hörde till liberallerna, så att nejsidan totalt samlade 56 röster i andra kammaren. Bland nejsägarna fanns säkerligen inte bara vänsterinriktade politiker utan även ett antal som ville gynna skogsintresset och motsatte sig äganderätt av samma skäl som de ville att kronatorpen skulle förbli kronans.

Flera norrlänningar argumenterade för äganderätt som hävdvunnen och naturlig. Vänstermannen Johan Rehn från Västerbotten påpekade att de som drabbats av bolagens rofferi hade råkat i olycka för att bolagen ville åt skogen, inte för att de ägde odlingsjord. Den frisinna Carl Riström i Råneå menade att bara äganderätt kunde locka ordentligt folk att satsa på dessa "mossmarker, myrar och stenmarker, samt lite skog som kanske växer där, men som kommer att tagas bort av odlingen." Den nye jordbruksministern utgick från att gemensamhetsskogen inte kunde utsättas för spekulation eftersom den var gemensam, och mest troligt var "att dessa områden, tyvärr, icke bliva så synnerligen begärliga". Godsägaren Erik Åkerlund från Stockholm län, känd som en av egnahemsrörelsens ledande män gick längre: "Om det verkligen funnes personer, som vilja ägna sig åt jordbruk i dessa bygder, då borde de icke blott ha jorden till skänks, utan de skulle ha mycket mera därtill." För propositionen röstade 127 av kammarens ledamöter. I den högerdominerade första kammaren togs propositionen utan debatt.¹⁵

Beslutet om att inrätta ett "kolonisationsexperimentalfält" på Alträskis kronopark tycks ha fått viss uppmärksamhet. Att Öfre Norrlands skogsvårdsförening förlade en 22 man stark exkursion just hit i augusti 1909 pekar i alla fall i

den riktningen. En berättelse trycktes samma år i föreningens årsskrift. Där noteras att staten "som bekant" planerade betydande jordupplåtelse på kronoparken.¹⁶

När Karl Staaff, efter liberal och socialdemokratisk framgång vid andrakammarvalet 1911, bildade regering blev Alfred Petersson åter jordbruksminister och innehade posten fram till början av 1914 då Staaff tvingades avgå. Han återkom som jordbruksminister i Nils Edéns liberala regering oktober 1917 till mars 1920 och avled på hösten samma år. Den röda tråden i hans politiska liv var enligt hans biograf – sonen och historikern Knut Petersson – egnahemsrörelsen. "Påboda" har gått till historien som "den förste bonden vid konungens rådsbord" och för att han löste en svår knut i rösträttsfrågan med "dubbelproportionalismen", dvs. att allmän rösträtt till andra kammaren skulle förenas med proportionella val även till första kammaren.¹⁷

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Marieberg

- Bergskollegium, huvudarkivet BII vol. 182, 7 mars 1798
- Inrikes civilexp. Blä vol.110, 16 april 1799
- Konseljakt, Jordbruksdep. 14 jan. 1905, riksstatens nionde huvudtitel
- Konseljakt, Jordbruksdep. 12 febr. 1909:49 om nybyggeslägenheter Alträsk

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Kungl. Domänstyrelsen

- Skogstekniska byråns arkiv. Handlingar rörande kronoparker, huvudserie, 1787-1904, F 3 A vol.25, Alträsk
- Jägmästaren i Bodens revir, Flä vol.1, skogsakter

Tryckta källor

Riksdagstryck

- Motion AK 1901:105
- Prop. AK 1909:44
- Prop. AK 1909:44, motion AK 1909:215, prot. AK nr 55, 5 maj 1909

Officiellt tryck m.m.

- Underdånigt betänkande afgifvet af den under den 25 september 1891 förordnade Jordbrukslägenhetskomitén (1892)
- SFS 1896:76.
- Sveriges Vål nr 5 (1909)
- Årsskrift från föreningen för skogsvård i Norrland, 1909:2

Litteratur

- Bergström, Sten Ove, *Kronotorparna. Kolonisationen på kronoparkerna i Norrbotten*. Luleå 1981.
- Danielsson, Ulrika, Kampen för en järnväg mellan Piteå och norra stambanan 1891–1911, LTU 2004:029.
- Egerbladh, Inez, *Agrara bebyggelseprocesser. Utvecklingen i Norrbottens kustland fram till 1900-talet*. Umeå 1987.
- Petersson, Knut, *En bondedemokrat. Alfred Petersson i Påboda*. Stockholm 1965.
- Runefeldt, Leif (red.), *Svensk mosskultur. Odling, torvanvändning och landskapets förändring 1750–2000*. Stockholm 2008.
- Svenskt biografiskt lexikon (artiklar om Emil Berggren, Karl Bergström, Paul Hellström, Anders Holmgren, Gustaf (Gösta) Malm: <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Start.aspx>
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm 1988.
- Årsskrift från föreningen för skogsvård i Norrland, 1909:2.

Noter

- 1 Föreliggande artikel publiceras i tre delar: den första i detta nummer av *Oknytt* och de två följande i 2016 års nummer. Artiklarna kommer under 2016 att ges ut i bokform av Piteå museum och innehåller nyskrivna avsnitt som bl.a. redovisar vad som hänt med de olika kolonaten fram till 2015. Titeln blir *Sveriges första kolonat – en kärntrupp för kultur och odling*.
- 2 Prop. AK 1909:44, s. 64.
- 3 Inez Egerbladh, *Agrara bebyggelseprocesser. Utvecklingen i Norrbottens kustland fram till 1900-talet*. Umeå 1987, s. 373–374.
- 4 Bergskollegium, huvudarkivet BII vol. 182, 7 mars 1798 och Inrikes civilexp. BIa vol. 110, 16 april 1799, RA.
- 5 Ulrika Danielsson, Kampen för en järnväg mellan Piteå och norra stambanan 1891–1911, LTU 2004:029.
- 6 Se Leif Runefeldt (red.), *Svensk mosskultur. Odling, torvanvändning och landskapets förändring 1750–2000*. Stockholm 2008.
- 7 Kungl. Domänstyrelsen. Skogsbyrå I–III samt Skogstekniska byråns arkiv. Handlingar rörande kronoparker, huvudserie, 1787–1904, F 3 A vol. 25, Alträsk samt Jägmästaren i Bodens revir, Fla vol. 1, skogsakter, HLA.
- 8 Underdånigt betänkande afgifvet af den under den 25 september 1891 förordnade Jordbrukslägenhetskomitén (1892), s. 41ff. SFS 1896:76. Sten Ove Bergström, *Kronotorparna. Kolonisationen på kronoparkerna i Norrbotten*. Luleå 1981, s. 43–44.
- 9 Kronlund porträtterades redan i *Sveriges Väl* nr 5 1909 och finns på Wikipedia. Artiklar om Berggren, Bergström och Hellström i bl.a. *Svenskt biografiskt lexikon*. Brevet till Trygger är daterade Älfsborg Gammelstad 14.8 1910, 18.11 och 29.11 1911, RA.
- 10 Motion AK 1901:105. Bergström 1981, s. 115.

- 11 Konseljakt, Jordbruksdep. 1905-01-14, riksstatens nionde huvudtitel.
- 12 Knut Petersson, *En bondedemokrat. Alfred Petersson i Påboda*. Stockholm 1965, s. 107.
- 13 Petersson 1965, s. 343.
- 14 Bergström 1981, s. 46. Sverker Sörlin, *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm 1988, s. 181.
- 15 Prop. AK 1909:44, motion AK 1909:215, prot. AK nr 55, 5 maj 1909. Konseljakt, Jordbruksdep. 12 febr. 1909:49 om nybyggeslägenheter Alträsk, RA.
- 16 *Årsskrift från föreningen för skogsvård i Norrland*, 1909:2.
- 17 Petersson 1965, s. 340–341.

Recensioner

Hans K:son Blomquist, Ragnar Jonsell & Lars Orelund. *Om barns sjukdomar i början av 1800-talet. Professor Pehr Afzelius föreläsningar. Morbi infantum med kommentarer.* Medicinhistoriska museet Uppsala. Uppsala 2014.

Pehr Afzelius (1760–1843), 1815 adlad von Afzelius, är en märkesman inom äldre svensk medicin och sjukvård. Släktnamnet emanerar från skattebonden Afze Larsson i Broddetorps by och socken i Västergötland. Efter studier i prästhemmet inskrevs Afzelius i Skara gymnasium och blev student i Uppsala 1777. År 1785 promoverades han till medicine doktor och 1801 utnämndes han till professor i praktisk och teoretisk medicin vid Uppsala universitet. Under åren 1805 och 1816 var han tillika

universitetets rektor, dvs. Rector magnificus.

Afzelius stod tidigt hovet nära. Han var kallad till Gustav III:s dödsbädd i mars 1792 och 1812 blev han arkiater och förste livmedikus hos kronprins Karl Johan. När denne tillträdde tronen 1818 utnämndes Afzelius till förste arkiater. På Karl XIV Johans initiativ blev han också generalinspektör över arméns medicinalvård. År 1820 tog han avsked från medicinprofessuren men behöll huvudansvaret för Akademiska sjukhuset ända till 1831.

Under sin studietid företog Afzelius, som brukligt var, en tvåårig resa till England och Frankrike och tog del av nya rön inom medicinen. Under sin resa fick han bl.a. se diabetes för första gången och möta den originelle läkaren Erasmus

Darwin, farfar till Charles Darwin. Impulser från utlandsvistelsen gjorde att Afzelius ställde sig kritisk till de många dogmer som insvepte den samtida svenska medicinen. Han säger själv: "Medicinen är en empirisk vetenskap med sin naturliga begränsning, som blott erkänner erfarenheten som sin sanna grund och källa".

Afzelius efterlämnar ingen stor vetenskaplig produktion. I själva verket utgav han endast 14 skrifter av trycket. Hans många uppdrag lade hinder i vägen för författarskapet. Många av sina rön offentliggjorde han i stället i föreläsningsform i Uppsala. År 1801 höll han en föreläsningsserie om barnsjukdomar.

Originalmanuskriptet finns på universitetsbiblioteket Carolina Rediviva. Nio kända avskrifter är kända, varav en förvaras på Forsk-

ningsarkivet vid Umeå universitetsbibliotek med signum 39. Två välkända medicinhistoriker i Umeå, barnläkarna Hans K:son Blomquist och Ragnar Jonsell och farmakologen Lars Oreländ i Uppsala, har transkriberat, kommenterat och utgivit föreläsningarna, som också innehåller en anonym biografi över Afzelius från dödsåret 1843 och utdrag ur Stockholms- och hovläkaren O. T. Hults långt senare utgivna biografi. Avskriften har ställts till utgivarnas förfogande av förste arkivarie Cuno Bernhardsson och arkivarie Göran Larsson vid Forskningsarkivet. Resultatet har blivit en vackert illustrerad bok med färgfoton från främst Medicinhistoriska museet i Uppsala.

Afzelius inleder sin föreläsningsserie med att ond göra sig över den höga spädbarnsdödligheten i Sverige. Den låg vid 1800-talets ingång på 260 pro-

mille, dvs. att 260 spädbarn av 1 000 födda dog före ett års ålder. Som jämförelse kan sägas att nivån i dag ligger på 2 promille. Afzelius ger många goda råd till nyblivna mammor angående de nyföddas behandling och skötsel. Han understryker amningens stora betydelse, dock tydligen i ovetskap om att den höga spädbarnsdödligheten i norra Norrland och i Österbotten främst berodde på att många spädbarn uppföddes med okokad komjolk, en livsfarlig föda, särskilt sommartid. Afzelius avråder bestämt ifrån att ge spädbarn brännvin, något som förekom i äldre tid. Lindning av spädbarn avråder han också ifrån och pläderar för dagliga bad av de nyfödda. Han talar också om en god ammas egenskaper i de fall då mödrarna inte själva kunde ge de nyfödda bröstet. Han passar här på att ge "pediatrikens

fader", medicinprofessorn i Uppsala Nils Rosén von Rosenstein (1706–1773), en känga för att denne trodde att en ammas eventuella dåliga egenskaper via bröstmjölken kunde överföras till det ammade barnet; Afzelius menade att Rosenstein var anhängare "af denna fallska satts".

De råd om barnskötsel som Afzelius ger riktar sig till en liten bildad elit i det dåtida Sverige. Han skriver exempelvis att barnkammaren bör ligga i ett rum på andra våningen – den stora massan av svenska folket hade 1801 självfallet ingen barnkammare.

Afzelius panorama över barnsjukdomar återspeglar den samtida terminologin, men det är intressant att han nämner barndiabetes. Störst utrymme ägnar han inte oväntat åt smittkoporna, ett gissel som under 1700-talet tog 300 000 liv i Sverige, mestadels barn,

även om Afzelius känner till att en 97-årig "gubbe" fått sjukdomen. Utförligt uppehåller han sig vid koppypningstekniken.

Afzelius kände tydligen inte till att engelsmannen Edward Jenner redan några år före föreläsningsserien upptäckt ett vaccin mot smittkoppor taget från koppor på kojuver. Tillsammans med "freden" och "potäterna", för att nu använda Tegnér's ord, ledde Jenners vaccin, som snart blev obligatoriskt i Sverige, till det tidiga 1800-talets befolkningsexplosion.

Pehr Afzelius var utan tvivel en pionjär inom svensk barnmedicin, inte minst för att han betraktade barn som barn och inte som små vuxna. Han kände väl till den antika och medeltida medicinen, men var genom sina resor och sina studier väl bevandrad i den mer vetenskapliga medicin som växte fram i Europa under 1700-talets senare del. Bakteriologin och det moderna genombrottet i medicinen fick han dock aldrig uppleva.

Lars-Göran Tedebrand

Irma Ridbäck. *Narken – Narkaus En by norr om polcirkeln*. IR-text. Uppsala 2015.

Irma Ridbäck har en bakgrund som bibliotekarie i Östersund och på Riksarkivets bibliotek i Stockholm. Hon var en drivande kraft bakom det arbete som före digitaliseringen möjliggjorde tillgängliggörandet av mikrofilmade arkivalier, främst kyrkoböcker, vid Riksarkivets enhet SVAR, Svensk Arkivinformaton. Genom hennes kontakter och kännedom om biblioteksväsendet byggdes en landsomfattande verksamhet upp, som genom utlåning av mikrokort på biblioteken gav en intresserad släktforskande allmänhet åtkomst till arkiven.

Hennes yrkesbakgrund har också givit henne insyn i och tillgång till de arkiv som gör hennes bok till en värdefull källa till historien om en av alla de små byar i

övre Norrland som först befolkades och sedan avfolkades. Ytterligare ett plus är den kunskap om förvaltningshistorien som Ridbäck förmedlar i sin bok. Riksarkivets enhet SVAR kräver kännedom om myndigheternas ansvarsområden, hur ärenden vandrar till högre instanser och om vilka myndigheter som lagts ned, slagits ihop och (åter)uppstått. Hon har också kännedom om lokala nämnder och kommittéer som påverkat händelser i enskilda människors liv under årens lopp.

Byn Narken ligger i Korpilombolo församling som bildades 1856 med byar från Överkalix, Pajala och Övertorneå. En gemensam nämnare är språket meänkieli. Korpilombolo var egen kommun fram till 1971 men ingår numera i Pajala kommun. Ridbäck's forskning spänner över lång tid och berör många ämnen i byns

historia. Byn Narken nämns som by med tre gårdar i jordeboken första gången 1637. Laga skifte genomfördes 1895 med tvister och ersättningskrav i likhet med andra byar i landet. Jordbruket fortsatte på traditionellt vis fram till efter första världskriget, då mekanisering och modernare metoder fick allt större spridning.

Författaren ägnar stort utrymme åt uppgifter i den näringsutredning, som genomfördes av landstinget i Norrbotten åren 1943–1944. Bakgrunden var ett beslut om att utreda länets möjligheter till ökade försörjningsmöjligheter inom jord- och skogsbruk. Utredningen innehåller inventeringar av länets samtliga jordbruksfastigheter. Även arkiven efter Norrbottens läns husållningssällskap och Kolonisationsnämnden i Norrbottens län har fått lämna värdefulla uppgifter till

beskrivningen av jord- och skogsbruket i Narken.

Ridbäck har ägnat stor forskningsmöda åt de olika former för folkets försörjning som staten sökte kombinera med sitt eget behov av skogsarbetare i de vidsträckta kronoparkerna. Förutom hemman och arbetarsmåbruk med självälgande brukare har även kronotorp och kolonat haft stor betydelse för försörjningen. Staten ägde stora skogsområden bl.a. som följd av avvittningen då statens och enskildas mark skildes åt. Kronan såg möjligheter att erbjuda mark till arrendatorer som kunde ta upp ett jordbruk för egen försörjning men även stå för arbetskraftsbehovet i kronans skogar. Kvinnorna hade här också sin uppgift att sköta djurhållningen på gården. Domänstyrelsen fick tillstånd att i de sex nordligaste länen erbjuda arrendemark för mindre

jordbruk och i Narken anlades kronotorp mellan 1919 och 1938. Arrendetiden var 50 år med rätt att förlänga 30 år. Ridbäck redogör för alla kronotorpen och deras innehavare, lagfartsdatum och eventuella överlåtelser fram till avvecklingen under 1970-talet. En annan form av arrende på Kronoparkerna var kolonat, mark som uppläts under 15 år åt gången.

Skogsbruket som förekom i Narken liknar andra byar i de norra delarna av landet. Skogsbolag och sågägare köpte upp skog och avverkningsrätter, ofta med tvivelaktiga metoder som utövades mot skogsägare utan erfarenhet av skogsaffärer.

Ett kapitel i boken ägnas åt den livsnödvändiga verksamheten inom hemmen. Man kan tycka att de stora barnkullarna skulle vara sysselsättning nog, men kvinnorna stod också för

familjens behov av kläder, sängkläder, tvätt och rengöring utan tillgång till elektricitet eller rinnande vatten. Enklare handdrivna tvättmaskiner började komma på 1940-talet, men de flesta familjer var hänvisade till att tvätta på traditionellt sätt i älven. På egen bekostnad drogs vattenledningar in i många hus i mitten av 1940-talet medan kommunalt vatten kom först ca 20 år senare. Renligheten var viktig, bastu fanns på så gott som varje gård, och fyra gånger om året storsädades det i boningshus och fähus. Elektrifieringen medförde en stor förändring i vardagslivet men Narkenborna fick vänta till slutet av 1930-talet innan elektriciteten blev allmän i gårdarna. Porjus kraftverk invigdes redan 1915.

Matlagning och bak var naturligtvis också uppgifter för husets kvinnor. Författaren beskriver mattradition-

erna i Tornedalen som främst bygger på samisk och västfinsk kultur med inslag av torkat kött, blodmat, det osyrade kornbrödet rieska och den stora delikatessen kaffeost. Gustav Hallström, känd arkeolog och forskare, besökte Narcken 1926 och har i sin reseberättelse bl.a. beskrivit mathållningen i samband med övernattnig i gårdarna.

Ridbäck berättar om somrarna i början av 1900-talet då Norrbottensbarn transporterades söderut. *Dagens Nyheter* och *Ystads Allehanda* beskriver sommarvistelserna för fattiga barn i Värmland och Skåne, organiserade av kyrkoherden i Pajala. Svårigheter som ingen riktigt räknat med uppenbarade sig då barnen nästan bara talade finska.

I och med att samhället växte kom också nya näringsgrenar in i bilden. Med

bilen kom företag i transportbranschen, bensinmackar och bilverkstäder behövdes och inte minst fick vägarna rustas upp för att klara den nya trafiken. Färjan ersattes av bro på 1960-talet. En såg och ett litet tegelbruk startades och hantverkare som skomakare, snickare, målare m.fl. kunde försörja sig genom den ökande penningekonomin. Skolor och annan samhällsservice expanderade och några kunde på så vis få ett lönearbete. Kvinnorna kunde få in några kronor på sömnad och stickning, bl.a. något så speciellt som stickade täcken. En privatägd butik öppnade och snart bildades också en kooperativ förening som startade en Konsumbutik.

Författarens forskning i domstolsarkiv och länsmans- och landsfiskalsarkiv på landsarkivet i Härnösand har bidragit med ett urval av sorgliga och tråkiga

historier, sådant som kunde hända i alla samhällen. Här finns förfalskning av mynt, anlagda bränder, olovlig brännvinsförsäljning och olyckshändelser med dödlig utgång. Länsmansarkiven vittnar om auktioner på föräldralösa barn och utfattiga gamla. I landsfiskalsarkivet finns också handlingar om invandrande och arbetsökande finländare under och efter kriget.

Så kom tiden då jorden och skogen inte längre kunde föda sina unga. Narken som så många andra små Norrlandsbyar övergavs för det moderna samhällets möjligheter. I dag finns endast ett sextiotal personer kvar från som mest över femhundra på 1950-talet. Gällivare och Malmberget blev nya boplatser, men också Amerika och Kanada. Inte bara nödåren drev människorna från byn. Med befolkningsökningen tilltog arbetslös-

heten och många såg emigration som en lösning på sin försörjningssituation.

Boken om den norrbottenska byn Narken skulle kunna användas som en lärobok över landets förändring från jord- och skogsbruk till urbanisering och folkomflyttning. Den behandlar så gott som alla företeelser från 1850 och fram till avfolkningen som började på 1950-talet. Författaren beskriver skolan, såväl byggnader som undervisningen och språket, arbetsstugorna, jordbruket och skogen, rättsväsendet med landsfiskal och häradsrätt, telefon, radio och television, posten, sjukvården, barnafödande och barnmorskorna, fattigvård och socialhjälp och mycket annat.

Boken innehåller värdefull forskning byggd på fakta och ger också läsaren en extra dimension genom författarens och hennes när-

ståendes egna upplevelser. Ord, namn och uttryck på meänkieli ger liv och närhet till människorna i berättelserna. Det är inte utan att man blir nyfiken på författarens egen väg bort från byn, vägen till studier och en helt annan tillvaro.

Boken är försedd med ett utförligt personregister till stor nytta för dem som nu vill finna intressanta personer, släktingar och vänner i berättelserna. Bildmaterialet från gamla tider kompletteras av nytagna foton och

dokumenterar företeelser, hus och människor. Källförteckningen är omfattande och innehåller såväl arkivmaterial som offentliga utredningar, tidningsartiklar och litteratur. För den som vill studera mer om Narken, Korpilombolo och också hela norra Sveriges historia finns utförliga noter och kommentarer. En uppslagsbok värdig en bibliotekarie!

Carina Strömberg

Åke Sandström & Hans Wikström. *Snabb, Gris och Lejon. Indelta soldater på Holmön 1695–1901*. Skrifter utgivna vid Holmöns Båtmuseum nr 5. Umeå 2015.

Soldater skulle vara "oförskräckte, trogne, nyktra och litet högfärdige". Vidare "qvick och färdig i Exercisie och dess öfriga skyldigheter" och "vagta sig för spel och fyllerie". För att bevara hälsan uppmanades han "prepareradt qvicksilver insydt i byxjorden, emot ohyra" samt att använda "litet socker som blandas med spindelväf at läka sår" (Ur soldatinstruktion 1769).

Soldatinstruktionen är ett av flera intressanta dokument som återfinns i bokens bilaga, men författarna har inte lagt tyngdpunkten vid Krigsmaktens äldre, formella handlingar. Källförteckningen ger vid handen att byamännens arkivmaterial, äldre kartor,

Holmöns församlings arkiv samt muntliga berättelser har format författarnas bild av de indelta soldaterna på ön.

En välskriven inledning belyser Västerbottens regementes organisatoriska förutsättningar och indelningsverket som utbildningssystem. För perioden aktuella världshändelser ger läsaren viktiga ingångsvärden för att kunna förstå de förutsättningar som soldaterna och deras familjer levde under.

De därpå följande kapitlen – bokens huvudkapitel – ägnas de tre roten som under indelningsverkets period fanns på Holmön. Det var rote nr 111 Gris (senare kallad *Griström* och efter 1838 omorganiserad till nr 83 och benämnd *Skytt*), nr 112 *Hellman* (senare *Holm* och efter 1838 nr 84 *Lejon*) samt nr 113 *Snabb* (efter 1838 nr 85 *Snabbman* och senare kallad *Lundgren*).

Författarna beskriver sammanlagt 57 män som under perioden 1695–1901, alltså något mer än 200 år, tjänade som soldater på dessa tre roten. Av de 40 män som tjänstgjorde under åren 1695– ca 1830 var endast fyra (4) födda på ön, enligt författarna en anmärkningsvärd låg andel. Under samma period dog 19 av de 40 soldaterna ute i fält, merparten under Karl XII:s krigståg i utlandet.

Soldatlönen var låg och de flesta var tvungna att söka extra arbete för att klara sitt ekonomiska ansvar för hustru och barn. En del försörjde sin familj som strandfiskare och andra som säljgare, men det fanns soldater som även arbetade som skomakare eller snickare.

Pehr Pehrsson Griström/Skytt, soldat på rote nr 111 under åren 1815–1846, hade ett extra arbete som måhända var något annor-

lunda. Han var en av de bybor som ombads läsa högt ur Luthers postilla och annan andlig litteratur under den period då man saknade präst i det lilla kapellet Helena Elisabeth. Författarna citerar Bygdén (1926) som skriver "I det 1802 i form av en rundloge uppförda kapellet på Holmön ombesörjde en soldat Skött gudstjänsläsningen till dess ön år 1820 fick egen kapellpredikan". Pehr blev något av en veteran och omtalades som *fältjägare Skött* eller *Gamm-Skött* i byns muntliga berättelser från den aktuella tiden.

Även soldaten på rote 112 Nils Jönsson Holm, som tillträdde sin tjänst samma år som Pehr, omnämns i detta sammanhang. Nils omkom i en sjöolycka utanför Ratan senhösten 1829. Vid olyckan drunknade även öns förste präst Olof Bergvall (f. 1779), som då

tjänstgjorde i den lilla kapellförsamlingen.

I boken beskrivs även ortnamnens anknytning till de indelta soldaterna, en numera ofta efterfrågad information. Dessa benämningar på gården, slåtterplatser och fiskeställen säger – enligt författarna – en del om soldaternas betydelse för byn.

Boken om *Snabb, Gris* och *Lejon* är en välskriven sammanställning om de indelta soldaterna på Holmön. De fyra kapitlen och avdel-

ningen med bilagor rymmer ett antal finstämda äldre fotografier och två kartor från 1714 respektive 1790. Notsystemet har en anorlunda utformning, men det fungerar.

Boken utgör ett värdefullt bidrag för ökad kunskap om villkoren för öns soldater och deras familjer under såväl "Stora ofreden" i början av 1700-talet som den långa fredsperioden efter 1814.

Siv Rehn

Pehr Stenbergs levernesbeskrivning, del 1. 1778–1784. Utgiven av Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt. Forskningsarkivet vid Umeå universitet. Umeå 2014.

Levernesbeskrivning är vid sidan av efternamnet *Stenberg* den bärande informationen utifrån titeln på en nyutkommen diger handskriftsutgåva. Envar läsare förutsätts ha en ungefärlig uppfattning om ordets betydelse. *Levernesbeskrivning* står för något av en livsbeskrivning, en form av memoarer, eller varför inte snudda vid benämningen *dagbok*? Ordet är vidare ålderdomligt och förklaras som 'skildring av någons liv'. Tilläggas kan att levernesbeskrivningar ingår i en tradition av självbiografiska texter men som däremot inte i sig är dagböcker. I stället har beskrivningen tillkommit på basis av en

dagboksliknande text eller någon form av minnesanteckningar där även sparade brev har använts av författaren. På det sättet tillkom för Stenbergs del knappt 5 000 handskrivna sidor där den dagsaktuella utgåvan är det första av fem planerade band.

Vi kan också spinna vidare på ordet *levernesbeskrivning*. En första sökning på internet ger 4 träffar. Utan inbördes rangordning skulle det gälla den namnkunnige Carl Michael Bellmans levernesbeskrivning utgiven med kommentarer 1947. Vidare har vi Jesper Swedbergs motsvarande utgåva från 1960. Därtill kan nämnas Anders Carl Rutströms predikningar som uppges ska nyutgivas inför denne prästmans 300-årsjubileum 2021. Slutligen har vi Stenbergs utgåva, vars första band här behandlas.

De nämnda fyra exemplen är rätt samstämmiga i

tid. Bellman (1740–1795) levde sitt korta och intensiva liv i Stockholm och var och är allmänt känd som den svenska visans förgrundsgestalt. Om Bellman allmänt uppfattas som en sinnebild för det glada livet på Gustav III:s dagar så har Jesper Swedberg (1653–1735) en helt annan framtoning. Han var en kyrkans man: biskop, psalmdiktare, delaktig i tillkomsten av den nya psalmboken 1695 och Karl XII:s bibel 1703. Om Swedberg brukar också kort uttalas att han på gamla dagar skrev en utförlig "Lefwernesbeskrifning". Håller vi oss kvar i den teologiska sfären kan man uppmärksamma Anders Carl Rutström, född 1721 i Luleå Gammelstad, död 1772 som fånge på Stockholms slott. Hans liv var mångskiftande, som kyrkoherde i Stockholm, som landsförvisad utifrån sin förkunnelse, som huvud-

person i den s.k. Rutströmska religionsprocessen som pågick i inte mindre än nio år. I dag är namnet *Rutström* förbundet med denne märkliga man på trons område. I separatisternas sångskatt återfinns ett samlingsband, "Sions och Rutströms sånger". Likaså utkom hans postilla eller predikosamling i en tredje upplaga 1875 vilken nu som sagt är aktuell för nyutgivning. Denna kommande utgåva presenteras på internet som "författarens levernesbeskrivning". Som synes utgör de tre nämnda exemplen en i tiden någorlunda väl sammanhållen genre, helt enkelt en retrospektiv beskrivning av ett enskilt människoöde.

För att återgå till Stenbergs bidrag så betonas redan i utgivarnas förord att i det här fallet, liksom beträffande andra självbiografier, är det fråga om en text med dubbel tidsstruktur. Det har "att göra med när

händelserna har utspelat sig respektive den tid när han antecknade dem". Med den distinktionen blir det rätt uppenbart att källvärdet, särskilt det som betonas av historikerna i sådana sammanhang, bör ha påverkats. Ibland kan det nämligen röra sig som ett tidsavstånd på 17 år till vad som återberättas. Och handen på hjärtat, hur skulle du själv reagera vid en begäran att skriva ned dina minnen på sådana villkor, låt vara med hjälp av brev och liknande dokument? Minnet är som bekant ett bräckligt hjälpmedel och 17 år är en lång period. Tänk bara på den smått klassiska historien om bekanta på hundpromenad som träffas och lamenterar över dagens väder. Aldrig har det varit så varmt, kallt, regnigt, blåsigt eller vad man nu kan avhandla – och då med tilläget: i mannaminne. En sådan enhet är som bekant högst obestämd

och vanligen klarar vi människor inte av en dylik återblick utöver en ram om högst 7 år.

Så långt kan man fundera över den här genrens historiska källvärde, dess exakthet i det som synes så exakt. I fallet Stenberg är det av vikt att känna till skildringens kontext. Det är ett exempel på den svenska ståndscirkulationen, närmare bestämt hur bondens son studerar till präst och således avancerar från "allmoge" till "ståndsperson". Därmed kan man med lätt hand antyda den månghundraåriga ordningen i Sverige med ett samhälle segregerat i fyra stånd. Beträffande Stenberg hör detta med avancemang definitivt till skildringens kontext, till att förstå hur annorlunda det mesta i närmiljön trots allt var på ett socioekonomiskt plan.

Således återfinner vi under rubriken "Den långa

bildningsresan" en sammanfattning av ett levnadslopp som inleds med en bondsons födelse 1758 i Umeåtrakten. För övrigt står två av utgivarna, Fredrik Elgh och Göran Stenberg, för omdömet även här. Låt oss återge några rader från en uppsats i tidskriften *Västerbotten* 4.11. "Han växte upp under enkla förhållanden på en bondgård i Stöcke söder om Umeå och fick, via lära hos en tullnär i Ratan och skolgång i Umeå, studera till präst vid universitetet i Åbo. Hans försörjning ordnades genom djäknegång och senare hade han tjänst som informator och huspräst i förnäma familjer i Finland. 1789 kunde Stenberg, prästvigd och lagerkransad, återvända till hembygden och han verkade sedan i Umeå i över 30 år."

Dessa komprimerade rader avhandlar egentligen samma period som första

bandet av *Levernesbeskrivningen*. Skillnaden är den att beskrivningen behöver 537 sidor kompakt text för att klara av studieåren i Ratan och Umeå, i Åbo och på diverse herrgårdar i södra Finland. Redan ordrikedomen känns därför tämligen övermäktig för en nutida läsare. Även utgivarna är medvetna om denna känsla men kommer i företalet snabbt fram till slutsatsen att utgivning ska ske i oavkortad form. Likaså fastnar man för att den tryckta versionen ska bli en "sista handens utgåva". Så sker genom att Stenbergs strykningar och tillägg beaktas medan däremot överstruken text inte ingår.

På det här sättet förefaller det mig att utgivningsprojektet har vuxit betydligt. Först gäller det bokutgåvan om fem band, med register i sista bandet och som spänner över åren 1758 till 1807. Till en senare tid-

punkt planeras en mera komplett nätutgåva som redovisar Stenbergs alla redigeringar i skrivprocessen. Slutligen, eller egentligen inledningsvis, kan nämnas temanumret av tidskriften Västerbotten. Där får vi en mycket bredare exposé av Stenbergs beskrivning, men i det fallet inte genom ett ordagrant återgivande av hans text. Upplägget är istället en kapitelvis indelad funktionell genomgång av hans samlade insats, t.ex. som bygdemålsforskare, botanist och skildrare av Umeå socken.

Allt detta är egentligen fråga om att ta hänsyn till målgrupper. "Alla" kan genom den här bredden få sig Stenberg till livs i olika tappningar. Tidskriftsnumret erbjuder en alldeles utmärkt introduktion eller en populärvetenskaplig version för den intresserade allmänheten. Samtidigt ger temanumret såväl översikt

som genomgående "linjer" vilka kan vara svåra att hitta i den kompletta texten. Bokutgåvan utgör en slutlig version av vad Stenberg själv torde ha avsett att ge till eftervärlden. Nätutgåvan till sist är specialister-nas vetenskapliga fält.

Vad kan vi fiska upp i detta myller av detaljer som redan har serverats i bokutgåvans första band? Tidigare har påtalats svårigheten att hitta rätt och bildligt talat hålla huvudet ovan vattenytan. För egen del väljer jag tre påtagliga huvudspår: För det första: dagligt liv i det gustavianska Sverige. För det andra: hinder för kontakt mellan människor och över ståndsgränser. För det tredje: mödor, farhågor och ovisshet som var en ofta återkommande del av mänsklig tillvaro.

Så till levernesbeskrivningens exemplifiering av de tre huvudlinjerna. "Dag-

ligt liv i det gustavianska Sverige" innehåller egentligen två konträra begrepp, dels dagligt med uttolkningen vardagligt liv, dels gustavianskt som för många historiker alltför lätt tenderar att bli olika versioner av Gustav III och hans "skimrande dagar". Stenberg däremot kan exemplifiera med erfarenhet från hembyn och studietiden i Västerbottens kustland. Vad sägs om att ängarna fortfarande var oskiftade, följaktligen hade påtagligt smala tegar vilket satte käppar i hjulet vid sådd och skörd. Detta kan överraska nutida läsare men stämmer med den allmänna historiska "verkligheten". Föregångaren storskiftet hade visserligen påbörjats vid 1700-talets mitt men verkligheten var att huvuddelen av de gamla byarna i Norrland kan sägas ha varit storskiftade före 1820. Skiftets tredje fas, laga skiftet, var något som vanligen

genomfördes från 1800-talets mitt. Stenberg är således en rapportör under 1770-talet, och då med uppgiften att räfsa höet, vilket i högsta grad betydde det manuella jordbrukets tid, med lieslätter och därtill hörande mobilisering av lokal arbetskraft.

"Kontakt över ståndsgränser" eller snarast bristen på sådan dominerar texten i all dess rikedom på titulatur. Varje sida är fylld med formella tilltal trots att texten inte är något offentligt referat utan istället Stenbergs i många år väl bevarade hemlighet. Hur många "Fru majorskan" eller "Herr Capitain" eller "Tobaks Fabriqveuren" får inte plats när till synes återkommande mänskligt umgänge omtalas! Här har vi också en kärnpunkt. Ordet "ståndscirkulation" skapat på 1840-talet beskriver en pågående social omskiktning och innefattar såväl en

uppåtgående som en nedåt-
gående cirkulation. För
Stenbergs del blev det en
påtaglig stigning, från
bondson till studerad karl
till hemsocknens kommi-
nister. Han var socknens
"bondestudent", han hade
prövat på vad begreppet
djäknepengar innebar, dvs.
en sanktionerad rundgång
bland socknens bönder för
att tiggas ihop medel till de
fortsatta studierna.

Snart nog väntade ho-
nom en ny tillvaro, eller låt
oss kalla det för en ny livs-
stil. I Åbo fick han öva sig i
att äta med kniv och gaffel
eftersom de fem fingrarna
inte längre dög som verk-
tyg. Han led inte minst av
mindervärdeskomplex när
han skulle föra sig i finare
kretsar, som hos "Herr Ma-
joren Gripenberg" med
hustru, följdriktigt titulerad
dess majorska, hos vilka han
fått en informatorstjänst på
Haistila gård. Han visste
inledningsvis inte hur han

skulle hälsa på sitt Herrskap
eller uppträda i övrigt.
Dessutom följde, ja nästan
förföljde honom, hur han
skulle bete sig inför de
ständigt men i hemlighet
uppvaktade "fröknarna", de
som hela tiden befann sig på
lockande men samtidigt
oöverstigligt socialt av-
stånd. Utifrån sådana upp-
levelser förstår man vilken
befrielse det innebar när
Stenberg började bli van vid
de finare maneren i Åbo. Då
var det värt att i Levernes-
beskrivningen notera varje
titelbortläggning.

"Mödor, farhågor, oviss-
het" skulle på sitt sätt ex-
emplifiera dåtidens tillvaro
men på ett mera individu-
ellt och mentalt plan. Som-
maren 1783 vistades Sten-
berg "på landet", närmare
bestämt hos "HofRättsRå-
det" Ehrenmalm på Saustila
i Sagu. Det tycks även den
här gången ha rört sig om
en form av informators-
tjänst, eftersom det talas om

Stenbergs "Disciplar". Samtidigt var hovrättsrådet en litterat man med välförsett bibliotek. I dag knappa två och ett halvt sekel senare kan allt förefalla ha varit en idyll. Biblioteket användes av ägaren som något av testobjekt gentemot såväl elever som informator. Och Stenberg själv var fortfarande alltför blyg för att våga visa sina kunskaper, detta utifrån risken att hamna i dispyt med ägaren.

Bättre lycka hade han på Saustila när han skulle "samla örter". Ängarna blommade rikligt, där fanns ett orangeri samt två trädgårdar, den "vilda" som var i engelsk smak samt den mera tuktade, med andra ord "den cultiverade, ganska wacker och städad med en artig lefwande löfsal, det jag aldrig hade sedt förut." Slutet gott, allting gott, kan man kanske säga. Stenberg kom med tiden tillbaka som präst i Umeå

och fortsatte där sitt växtsamlande. Hans magisteravhandling från 1789 handlade också om havtorn. Med det ligger det nära till hands att se honom som en av våra talrika lantpräster som fortsatte naturstudierna i lärofadern Carl von Linnés anda.

Mödor, farhågor, ovisshet – och Stenberg var fortfarande kvar på sitt sommarviste. Då inträffade två händelser som kan föras till samma tema. Det ena var att han sin vana trogen satt och skrev på sin Levernesbeskrivning. Allt skulle ske på lediga stunder likt vad som står på omslaget till hans opus. Allt skulle desslikes ske i hemlighet utan att eleverna borde få se något. Inte heller hade han sin kista med sig utan bara en låda utan lås. Det var tillräckligt för att en av Stenbergs kamrater kom att se skrivarbetet, fattade sina misstankar, och skulle inte

vara sämre han heller. Han satte igång med att skriva en roman.

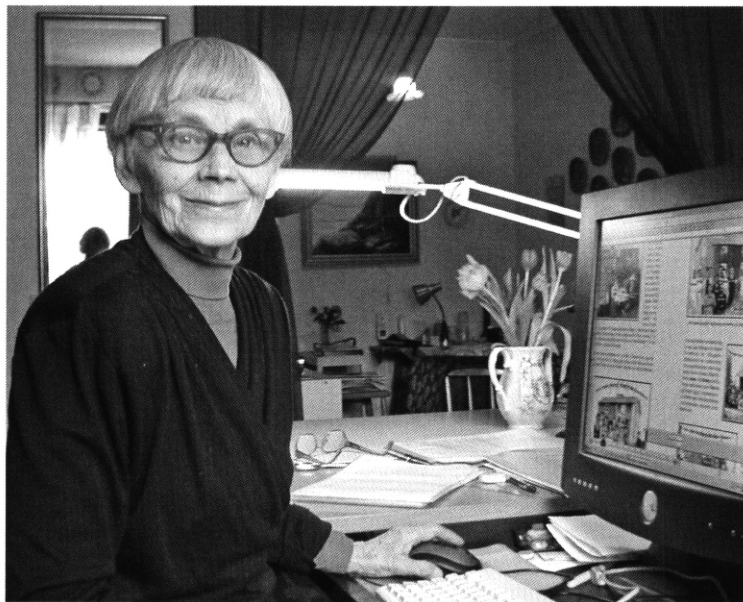
Samma yttre miljö i Sau-stila möter i en liten scen, en idyll, som kunde ha slutat i en katastrof. Stenberg arbetar med att klistra in sina örter och höll då en knappnål mellan tänderna för att vid behov kunna använda den till att släta ut bladen. Så kom en hastig och häftig "prustning", nålen flög in i halsen enligt hans ordval, fastnade där och passerade endast med möda vidare innan högst densamma kunde sväljas. Mödorna övergick till farhågor och

ovisshet: "men Gud ske lof ännu har jag icke känt den minsta olägenhet deraf och wet icke om hon är igenom aföringen bortgått, eller ännu qwar i kroppen, år 1797, när detta skrefs."

Från bondestudent till knappnål – nej, det låter alltför prosaiskt. Ett stort och detaljrikt vittnesbörd från gustaviansk tid – det klingar genast betydligt bättre. En läsoplevelse för den som har tillräckligt med sittkapacitet – så kanske man också kan uttrycka det.

Kjell Lundholm

Thea Hälleberg 1918–2014 in memoriam

Thea Hälleberg fick aldrig uppleva att ett forskningscentrum inrättades i hennes namn. Däremot var hennes bostäder i Sorsele och Stockholm något av forskningscentrum i sig. Foto: Tom Juslin.

Thea Hälleberg föddes 1918 på Backen i Sorsele, nuvarande Hotellgatan 4–6. År 1921 flyttade familjen till Vindel-Storsjö där fadern köpt ett hemman. Theas mor kom från en nybyggarfamilj och hennes far var same. Modern var sömerska och fadern skraddarmästare.

Thea blev 1943 missionär inom pingströrelsen för Storvindeln's fria församling, med tjänstgöring i Afrika. Hon utbildades i franska och tropisk medicin i Belgien och fick

sitt första arbetsfält i nuvarande Rwanda. Efter studier i swahili deltog hon i uppbyggnadsarbetet av folkskolor i Burundi. I sitt arbete som religionslärare kom hon i kontakt med de stora världsreligionerna.

Efter tio år som missionär i Afrika genomgick Thea en andlig kris. Hon återvände till Sverige, tog studenten som 54-åring och blev examinerad socionom fyra år senare. Slutligen kom hon fram till en ny livsuppgift – släktforskningen. Thea kom att tillhöra mormonkyrkan, Jesu Kristi Kyrka av sista dagars heliga. Varje medlem av mormonkyrkan bör forska fram fyra generationer av sin egen släkt och utföra tempelarbete för dem.

Så gjorde också Thea, men hennes nyfikenhet fick henne att efterforska förfädernas barn, barnbarn och även deras barnbarnsbarn. Hon upptäckte att stora delar av Sorseles befolkning var släkt med varandra. Släktforskningen öppnade upp ett andra missionsfält för Thea, ett fält som kom att omfatta hela Sorsele socken med förgreningar, exempelvis Lycksele, Malå och Norsjö socknar.

Samtidigt med släktforskningsarbetet väcktes Theas intresse för att samla in gamla fotografier. I ett antikvariat i Stockholm låg ett praktfullt album med vackra bilder från ett sterbhus. Sida upp och sida ned med anonyma människor, utan namn. Den forne ägaren till fotografialbumet var lika namnlös. Fotografialbumet blev en ögonöppnare för Thea. Det gjorde så ont i henne att ingen varit intresserad att ta vara på bilderna och identifiera personerna.

Där och då beslutade hon sig för att göra allt för att rädda minnet av människorna från sin hembygd Sorsele. Den stora drivkraften i hennes forskning var en stark önskan att hedra sina förfäder och alla dem som kämpat och

lidit för överlevnad i Sorsele. Hennes farbror Robert Lundgren i Häggås, Sorsele, hade förevigat många av släktens och bygdens folk med sin kamera, liksom hennes mors kusin Harald Österberg i Bockträsk.

Thea upplevde ansvaret att samla in och få ännu flera bilder. Under 25 års tid använde hon semesterveckorna åt att cykla runt i Sorselebygden för att sedan efter pensioneringen vara där hela somrarna. Hon intervjuade familjer och lånade porträtt och småbildsfotografier för kopiering.

Thea var orädd och såg till att lära sig vad hon behövde för att kunna utföra sitt nya missionsarbete. En konstfackstuderande och en fotograf på Kungliga Tekniska Högskolan blev hennes lärare. Hallen i sin lägenhet gjorde hon om till mörkrum och nätterna använde hon till mörkrumsarbete. Hon kopierade och reproducerade bilder. Genom Theas nyfikenhet och envishet blev de flesta av bilderna ordentligt identifierade och bildsamlingen skänkte hon småningom till Västerbottens museum i Umeå.

Av alla släktforskare jag känner är Thea Hälleberg den enda som ådragit sig förslitningsskador genom att veva rullfilmer med kyrkböcker i läsapparat. Smärtan i armen var outhärdlig, men Thea fann på råd. Med publiceringen av sina forskningsrön i kikarsiktet fick hon från pastorsexpeditionen i Sorsele låna de kyrkböcker som ännu inte levererats till Landsarkivet i Härnösand. Per cykel fraktade hon kyrkböckerna till kommunkontoret i Sorsele, kopierade dem och samlade kopiorna i pärmar. Ett tungt arbete och ett kostsamt arbete, men Theas övertygelse tog henne igenom allt detta.

Thea Hällebergs blygsamhet var stor. Hon talade tidigt om sin önskan att ge ut sitt stora material i bokform. Redan

i början av 1990-talet hade hon ödmjukt formulerat att hennes bidrag till släkt och hembygdsforskningen trots alla brister – skulle kunna glädja många och även bli till hjälp för kommande forskare. Hon beklagade att hon i början av sin forskning försummat att notera källor. Ändå präglades hennes forskningsarbete av sträng systematik och ett oerhört ordningssinne.

Få personer med födelseåret 1918 hade som Thea Hälleberg tagit till sig den digitala tekniken. Hon sålde pianot i början av 1980-talet och köpte sin första dator, uppmanad av ett par unga ingenjörer med rötter i Sorselebyn Örnäs. Drygt 25 år och fem datorer senare var Thea övertygad om att hon inte hade kunnat göra det hon gjort utan datorns hjälp.

Lika spänstigt som Thea gympade långt upp i åren, lika lätt rörde hon sig mellan de fyra datorprogrammen Disgen, Word, PageMaker och Photoshop. Envis som hon var hade hon prövat sig fram till färdigheterna: "Det är som med missionen, det är genom misstagen man lär sig", sade Thea.

En järnvägstjänsteman som sålde biljetter sade en gång till Thea att "Sorsele finns inte". Snabb i repliken, svarade hon: "Visst finns Sorsele, jag är ju född där!" Och visst finns Sorsele! Sedan länge har där bott människor, inflyttade släkter och sådana som levat och verkat i området under lång tid. Ett synbart bevis på detta är Thea Hällebergs fembandsverk *Sorsele – släkter från nutid till 1600-talet* (2000–2009), en dokumentation på totalt 3 000 sidor.

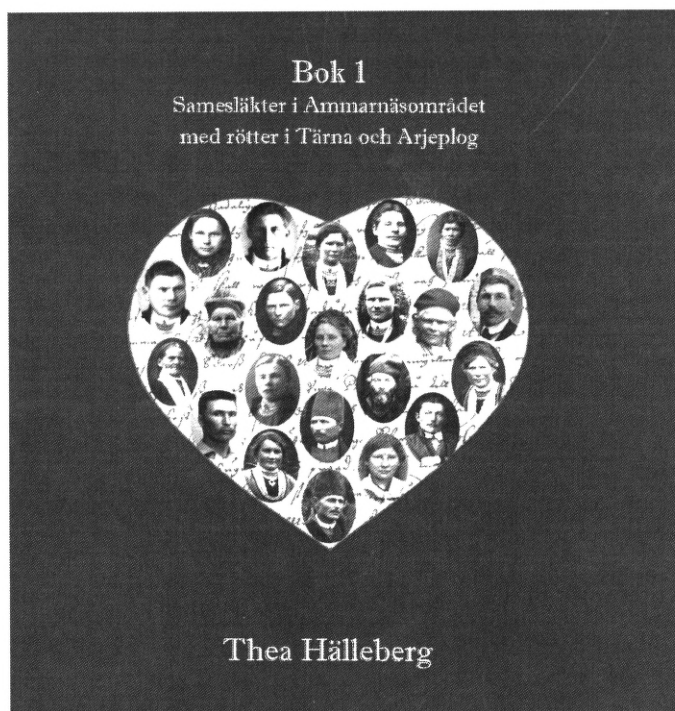
Thea hade gjort allt själv: grundforskningen i kyrkböckerna, insamlandet av muntliga uppgifter från ättlingar, sammanställningen av materialet, men också arbetet med layout. Särskilt måste vi framhålla hennes finurligt sam-

mansatta collage i en alldeles egen stil, på sitt sätt en konststart (se bild nedan). "Man kan väl få leka och ha roligt fast man är gammal", skrev Thea i förordet till en av böckerna apropå sina montage. Det mesta i böckerna var alltså Theas eget verk, hennes eget arbete, och utgivningen bekostades bl.a. genom att hon sålde sin bostadsrätt i Stockholm.

Ett viktigt bollplank blev Anna-Lisa Forsberg född i Rankbäcken, Sorsele. Det var Anna-Lisa som arbetade med granskning av text och faktauppgifter, men också med stor uthållighet gjorde platsbesparande hänvisningar och tog beslut om nödvändiga prioriteringar. Anna-Lisa var även den som sporrade Thea att ge ut den femte boken i serien – som kom ut under Theas 91:a levnadsår och efter 47 års forskning.

Thea Hällebergs enorma och uppoffrande arbete uppmärksammades 2003 med Sveriges släktforskarförbunds Victor Örnberg-pris. År 2007 mottog hon Johan Nordlander-sällskapets hederspris.

En stiftelse i hemsocknen Sorsele bär Thea Hällebergs namn. Stiftelsen förvaltar, marknadsför och försäljer Thea Hällebergs böcker, samt det släkt- och utställningsmaterial som togs fram till Örnäs-utställningen 1996. Vidare ger stiftelsen ekonomiskt stöd till underhåll och förnyelse av Sorsele gamla kyrkogård, där ett tiotal gravvårdar kunnat restaureras.

Del av omslaget till Thea Hällebergs första bok, *Sorsele. Släkter från nutid till 1600-talet* (2001). Bilden visar Theas egenhändiga fotocollage på omslaget. Volymen upptar samesläkter i Ammarnäsområdet med rötter i Tärna och Arjeplog. Foto: Marcus Brännström.

Sommaren 2015 avtäcktes på Sorsele gamla kyrkogård en minnessten över kyrkoherden och diktaren Anders Thomasson Fjellner (1795–1876). Minnesstenen bekostades med medel ur Thea Hällebergs stiftelse. Vidare delar stiftelsen ut stipendier till skolungdom som avser verka för Sorselebyggdens kultur, historia och befolkning. Tre sådana ungdomsstipendier har hittills utdelats.

Få – om ens någon – har som Thea Hälleberg satt Sorsele på kartan. Få – om ens någon – kunde som Thea Hälleberg personifiera devisen "ingenting är omöjligt". För Thea var det omöjliga möjligt. I detta kan hon vara en förebild för oss alla och jag känner en stor tacksamhet att jag redan i unga år fick lära känna Thea Hälleberg.

Marcus Brännström

Per André 1920–2014 in memoriam

Per André 1995 med sin nyutkomna bok *Lejonströms såg i Skellefteå socken 1780–1905*. På bilden befinner sig Per vid gamla telegrafhuset i Skellefteå som enligt vissa uppgifter varit inspektorsbostad vid Lejonströms såg. Fotograf okänd.

Civiljägmästare Per André i Skellefteå avled den 16 oktober 2014 efter ett långt liv i skogens och forskningens tjänst. Per var född i Göteborg 1920 och avlade examen vid Skogshögskolan 1946. Efter en kortare tid vid Skogssällskapet i södra Sverige började Per vid Domänverket. Detta innebar placeringar i Alingsås, Vilhelmina, Skellefteå, Arvidsjaur, Luleå och 1955 blev Skellefteå permanent bostadsort, där Per blev chef för Jörns revir 1959 och för det nya större Skellefteå revir 1969.

Per André tog initiativ till Domänreservat i norra Västerbotten, nämligen Bjuröklubb, Västra Blisterliden samt Näsberget. Han tog aktiv del i arbetet och beträffande Bjuröklubb drog han och Peter Gustafsson vid Skellefteå museum upp stigarna. Det var inte ovanligt att familjens söndagsutflykter gick till något reservat där Per rensade stigar och kontrollerade skyltar. När man träffat folk från Skogsstyrelsen som arbetar med kulturresevat och kulturhistoria i skogen har Per André framstått som en legend redan i sin livstid.

Första dagen som pensionär gick Per ned i Domänverkets källare och började studera arkivet. Per har sedan gått igenom ett stort material från många olika källor. Ofta har det varit domböcker som många ryggat tillbaka för på grund av att varje mål ofta är mycket omfattande. Dessutom är stilen svårläst. Skogen har stått i centrum för hans forskning, men utifrån denna mittpunkt har han sökt sig ut till närliggande ämnen. Han har varit duktig på att ta fram källmaterial som varit mindre känt.

De områden som Per har berört är skogsbruk, exempelvis Domänverkets historia i Västerbotten, sågverk, skeppsbyggeri, tjära och pottaska. Vidare industrihistoria – gruvor, järnverk, stenhuggeri, firmorna Liljevalch och Markstedt. Andra områden är växter och deras utbredning samt samerna – renstölder, samisk närvaro i kustlandet, fastläggning av lappmarksgränsen och samisk barktäkt. Per André hade ett stort intresse för inlandet – däribland Jörn och Norsjö som även inkluderade kommunikationer – vägarna till Nasafjäll, kavelbroar i myrar, skjutsväsen m.m. Sjöfarten och handel är ytterligare ett område som Per skrev om. Ett

fynd var upptäckten av planerna på en ångsåg redan 1814, 35 år före den första ångsågen i Sverige.

Per har gjort stora insatser i utforskningen av Västerbotens historia. Han medverkade även i projektet *Kulturgräns norr* vid Umeå universitet med skriften *Skogshistoriska studier i Skelleftetrakten* (1998). Han har även samarbetat med forskare på Skogshögskolan bl.a. om kavelbroar i myrar.

I databasen Libris finns förtecknat 16 titlar av Per André. I Skellefteå lokalhistoriska förenings årsskrift *Skelleftebygden* har han skrivit 33 artiklar, i Skellefteå hembygdsförenings medlemsblad *Lilla Skelleftebladet* 31 artiklar och därtill några artiklar i Skelleftebygdens släktforskares medlemsblad *Rotten*. Per André skrev dessutom artiklar i *Norrländsk uppslagsbok*. Per André fick Ernst Westerlundpriset för framstående lokalhistorisk forskning 2004 och var dessutom hedersmedlem i Skellefteå hembygdsförening.

Per André har varit en pionjär när det gäller att betona kulturarvets betydelse och att bevara byggnader. Han tillhör den grupp av pionjärer i Västerbotten av den gamla stammen av allvetande humanister som Ernst Westerlund, Per-Uno Ågren och John Olofsson. Detta i en tid när bara utbyggnad och tillväxt gällde. Som jägmästare har Per gjort stora insatser för att bevara minnen från skogsbruket.

Per var alltid hjälpsam och delade generöst med sig av sina rön och skrifter. Han var en man med gott hjärta och uppskattad i den bygd han verkade i.

Den som tar en promenad i Skellefteå kan ha mycket nytta av Pers skrifter. Läs om historierna bakom Lejonströms såg och den gamla terpentinfabriken. Och lär om växterna som nu finns längs älven.

Ulf Lundström

Medarbetare

Marcus Brännström, f. 1976 i Byske. Släktforskare sedan 1992. Studier vid Umeå universitet 1997–2003, Bibliotekshögskolan i Borås 2011–2015. Visarkivarie i Västervik från 2003 och bibliotekarie sedan 2015.

Per Frånberg, f. 1940 i Sollefteå. Pensionerad docent i historia vid Umeå universitet.

Kjell Lundholm, f. 1938 i Hortlax socken, Norrbotten. Fil.lic. i nordisk arkeologi. Har arbetat vid Uppsala universitet och Norrbottens museum, bl.a. som landsantikvarie. Sedan 1988 verksam som förlagsredaktör och författare.

Ulf Lundström, f. 1953 i Skellefteå. Fil. dr i nordiska språk vid Umeå universitet 2015. Tjänsteman vid Skellefteå museum och styrelseledamot för Skellefteå hembygdsförening samt Föreningen för Skellefteforskning.

Siv Rehn, f. 1947 i Robertsfors. Fil. dr i Lärande vid Luleå tekniska universitet 1999. Har tidigare arbetat inom Boden Garnison, men efter disputationen 1999 forskat på heltid, bl.a. i militärhistoriska projekt.

Thomas Rosén, f. 1968 i Umeå. Uppväxt i Långviken, Tavelsjö. Fil. dr i slaviska språk vid Uppsala universitet 1997. Sedan 2009 universitetslektor i serbiska, kroatiska, bosniska och albanska vid Uppsala universitet.

Carina Strömberg, f. 1943 i Örebro. Ekonom samt arkiv- och informationsvetare. Har arbetat som direktör för Riksarkivet SVAR och som landsarkivarie vid Landsarkivet i Härnösand. Skattmästare i Johan Nordlander-sällskapet.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.

Uno Westerlund, f. 1942 i Älvsby församling. Fil.dr. i historia vid Uppsala universitet 1973. Har arbetat vid universiteten i Uppsala och Umeå, vid TCO i Stockholm samt vid Svenska ambassaden i Bonn.

Innehåll

PER FRÅNBERG: Etermisbruk i 1800-talets Norrland	1
THOMAS ROSÉN: Ett stycke västerbottnisk krigshistoria på ryska	25
UNO WESTERLUND: Alträskis nybyggesområde i södra Norrbotten (del 1)	40
RECENSIONER	67
MINNESORD	89
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	99